

T.C.

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI

**YÜKSEK
LİSANS
TEZİ**

**ORHUN ABİDELERİNİN SOSYAL
BİLGİLER DERSİ ÖĞRETİM
PROGRAMINDA YER ALAN DEĞERLER
BAKIMINDAN İNCELENMESİ**

Mustafa ŞANLI

**SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ TEZLİ YÜKSEK
LİSANS PROGRAMI**

Antalya, 2021

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE VE SOSYAL BİLİMLER EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI
SOSYAL BİLGİLER EĞİTİMİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS
PROGRAMI

ORHUN ABİDELERİNİN SOSYAL BİLGİLER DERSİ
ÖĞRETİM PROGRAMINDA YER ALAN DEĞERLER
BAKIMINDAN İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mustafa ŞANLI

Danışman

Prof. Dr. Ahmet KÖÇ

Antalya, 2021

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yol ve yardıma başvurmaksızın yazdığımı, yararlandığım eserlerin kaynakçalarda gösterilenlerden oluştuğunu ve bu eserleri her kullanışmada alıntı yaparak yararlandığımı belirtir; bunu onurumla doğrularım. Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara katlanacağımı bildiririm.

26/ 01/ 2021

Mustafa ŞANLI

TEŞEKKÜR

Türk kültür ve medeniyetini tanıyan, milli ve manevi değerlerine bağlı, vatanını ve milletini seven, üretken bireyler yetiştirmek açısından tarihimizi ve kültürümüzü içerisinde barındıran, sahip olduğumuz değerleri yansıtan eserlerden faydalanmak büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda çalışmamız, Orhun Abidelerinde Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında yer alan değerlerin tespit edilmesi ve bu değerlerin Sosyal Bilgiler eğitimindeki önemi açısından değerlendirilmesi amacıyla hazırlanmıştır.

Akademik kimliğini ve şahsiyetini her zaman örnek aldığım, lisansüstü eğitime başlamamda önemli bir paya sahip olan, yüksek lisans eğitimim boyunca bilgi ve tecrübelerini benden esirgemeyen, kendisinden çok şey öğrendiğim ve desteğini her zaman arkamda hissettiğim kıymetli hocam Prof. Dr. Hilmi DEMİRKAYA'ya üzerimdeki tüm emeklerinden dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Lisansüstü eğitimim süresince ilmine, fikrine ve kişiliğine hayran olduğum, değerli bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşarak her zaman yanımda olan ve önerileriyle beni yönlendiren, çalışmamın tüm evresinde desteğini ve rehberliğini esirgemeyen değerli tez danışmanım Prof. Dr. Ahmet KÖÇ'e bütün emekleri için en içten teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmam süresince görüş ve önerileri ile bana yardımcı olan, Sayın Arş. Gör. Orhan ÜNAL'a ve tezimin yazım aşamasında desteğini esirgemeyen Sayın Hüseyin DUYGU'ya teşekkür ederim. Ayrıca eğitim hayatım boyunca üzerimde emeği bulunan bütün hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak da haklarını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim, doğduğum günden bugüne benim için maddi ve manevi her türlü fedakarlıktan kaçınmayan aileme; babam Ahmet ŞANLI'ya, annem Ümmü ŞANLI'ya, kardeşim Sevban ŞANLI'ya ve hayat yolculuğunda her zaman yanımda olan ve tez yazım sürecinde de bütün anlayışıyla beni destekleyen değerli eşim Ayşegül ŞANLI'ya en samimi duygularıyla şükranlarımı sunarım.

Mustafa ŞANLI

ÖZET

ORHUN ABİDELERİNİN SOSYAL BİLGİLER DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMINDA YER ALAN DEĞERLER BAKIMINDAN İNCELENMESİ

Şanlı, Mustafa

Yüksek Lisans, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ahmet KÖÇ

Ocak 2021, 116 sayfa

Türk kültür ve medeniyetinin yaşatılması, gelecek nesillere aktarılması için Türk kültürüne ait şaheserlerin değer aktarımında kullanılması önem arz etmektedir. Bu bağlamda Türk kültür ve medeniyetinin ilk yazılı kaynağı olarak kabul edilen, Türk tarihi ve kültürüne ait birçok değeri temsil edebilme gücüne sahip olan Orhun Abideleri, araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Orhun Abidelerinde Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında (2018) yer alan değerlerin tespit edilmesi ve bu değerlerin Sosyal Bilgiler eğitimindeki önemi açısından değerlendirilmesidir. Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesine uygun olarak yapılmış, veriler içerik analizi yoluyla çözümlenmiştir. Çalışmada, Muharrem Ergin'in Orhun Abideleri (2019) isimli eseri esas alınmıştır. Eserde Orhun Abideleri'nin (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk) asıl metninin geçtiği 212 bölüm taranmış ve yer alan değerler tespit edilmiştir. Bulunan değerler incelenmiş ve Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında yer alan 18 değerle doğrudan veya örtük olarak ilişkili bulunan ifadeler belirlenmiştir. Bu ifadelerin eserde hangi sıklıkla geçtiği de tespit edilerek yorumlanmış ve ilgili değer başlığı altında verilmiştir. Araştırma neticesinde Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında (MEB, 2018) adalet, aile birliğine önem verme, bağımsızlık, barış, bilimsellik, çalışkanlık, dayanışma, duyarlılık, dürüstlük, estetik, eşitlik, özgürlük, saygı, sevgi, sorumluluk, tasarruf, vatanseverlik, yardımseverlik olarak yer alan 18 değer, Orhun Abidelerinde bulunduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak Sosyal Bilgiler öğretiminde, Orhun Abidelerinin zengin bir kaynak olarak değer aktarımı etkinliklerinde kullanılabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Orhun Abideleri, Değer Eğitimi, Sosyal Bilgiler Dersi, Değer.

ABSTRACT

ANALYSIS OF ORKHON INSCRIPTIONS IN TERMS OF VALUES IN THE SOCIAL STUDIES CURRICULUM

Şanlı, Mustafa

Master's Degree, Educational Sciences

Supervisor: Prof. Dr. Ahmet KÖÇ

January 2021, 116 pages

It is important to use the masterpieces of Turkish culture in value transfer in order to keep Turkish culture and civilization alive and to pass it on to future generations. In this context, Orkhon Inscriptions, which are accepted as the first written source of Turkish culture and civilization and have the power to represent many values belonging to Turkish history and culture, constitute the subject of this research. The purpose of this study is to determine the values in the Social Studies Course Curriculum in Orkhon Inscriptions and to evaluate these values in terms of their importance in Social Studies education. This study was made in accordance with the document review, which is one of the qualitative research methods, and the Inscriptions were resolved through content analysis. In this study, Muharrem Ergin's work named Orhun Abideleri (2019) was taken as basis. 212 sections in which the original text of Orkhon Inscriptions (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk) are mentioned in the work are scanned and the values in it are determined. The values found were examined and expressions that were directly or implicitly related to the 18 values in the Social Studies Curriculum were determined. The frequency of these expressions in the work is determined and interpreted and given under the related value title. As a result of the research, in the Social Studies Curriculum (MEB, 2018), justice, giving importance to family unity, independence, peace, scientificity, diligence, solidarity, sensitivity, honesty, aesthetics, equality, freedom, respect, love, responsibility, saving, patriotism, benevolence. It has been determined that the 18 values in the Orkhon Inscriptions are located. As a result, it is thought that Orkhon Inscriptions can be used in value transfer activities as a rich resource in Social Studies education.

Keywords: Orkhon Inscriptions, Value Education, Social Studies Lesson, Value.

İÇİNDEKİLER

DOĞRULUK BEYANI	i
JÜRİ ONAYI	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLOLAR VE RESİMLER LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x

BÖLÜM I

GİRİŞ

Problem Durumu	3
Araştırmanın Amacı	5
Araştırmanın Önemi	6
Sayıtlar (Varsayımlar).....	8
Sınırlılıklar.....	9
Tanımlar	9

BÖLÜM II

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

DEĞER KAVRAMI VE DEĞERLER EĞİTİMİ	11
Değer Kavramının Tanımı	11
Değerlerin Sınıflandırılması	12
Değerlerin Özellikleri ve İşlevi.....	15
Değerler ve Eğitim İlişkisi.....	18
Türk Milli Eğitiminin Genel Amaçlarında Değerler	21
2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında Değerler	22
Çalışmada Tespit Edilen Değerlerin Tanımı	24
Adalet Değerinin Tanımı.....	24
Aile Birliğinin Önemi Değerinin Tanımı	24
Bağımsızlık Değerinin Tanımı	24
Barış Değerinin Tanımı.....	24
Bilimsellik Değerinin Tanımı	25

Çalışkanlık Değerinin Tanımı	25
Dayanışma Değerinin Tanımı	25
Duyarlılık Değerinin Tanımı.....	26
Dürüstlük Değerinin Tanımı	26
Sanat-Estetik Değerinin Tanımı	26
Eşitlik Değerinin Tanımı.....	26
Özgürlük Değerinin Tanımı	27
Saygı Değerinin Tanımı	27
Sevgi Değerinin Tanımı	27
Sorumluluk Değerinin Tanımı	27
Tasarruf Değerinin Tanımı.....	28
Vatanseverlik Değerinin Tanımı	28
Yardımseverlik Değerinin Tanımı	28
GÖKTÜRKLER VE ORHUN ABİDELERİ	29
GÖKTÜRKLER	29
Göktürklerin Menşei ve Göktürk Adı	29
I. Göktürk Kağanlığı	31
Doğu Göktürk Kağanlığı	32
Batı Göktürk Kağanlığı	34
II. Göktürk Kağanlığı	35
ORHUN ABİDELERİ	39
Kül Tigin Abidesi.....	39
Bilge Kağan Abidesi	41
Bilge Tonyukuk Abidesi	43
Orhun Abidelerinin Bulunması ve Okunması.....	44
Abidelerin Dili: Göktürk Alfabesi	47
Orhun Abideleri'nin Tarihi ve Edebi Önemi	50
İlgili Araştırmalar	52

BÖLÜM III

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli	56
Verilerin Toplanması.....	57
Verilerin Analiz Edilmesi.....	58

BÖLÜM IV

BULGULAR VE YORUMLAR

Adalet/Adil Olma Değeri	61
Aile/ Millet Birliğine Önem Verme Değeri.....	62
Bağımsızlık Değeri.....	64
Barış Değeri.....	66
Bilimsellik Değeri	68
Çalışkanlık Değeri	69
Dayanışma Değeri	70
Duyarlılık Değeri.....	72
Dürüstlük Değeri	73
Estetik/Sanat Değeri	74
Eşitlik Değeri.....	76
Özgürlük Değeri	77
Saygı Değeri	79
Sevgi Değeri	80
Sorumluluk Değeri	82
Tasarruf Değeri.....	83
Vatanseverlik Değeri	84
Yardımseverlik Değeri	86

BÖLÜM V

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Sonuç ve Tartışma	89
Öneriler.....	99
KAYNAKÇA	101
EKLER.....	108
ÖZGEÇMİŞ.....	114
İNTİHAL RAPORU	115
BİLDİRİM	116

TABLolar VE RESİMLER LİSTESİ

Tablo 3.2. Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında Bulunan Değerler.....	57
Tablo 3.3. Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında Bulunan Değerlerin Frekans ve Yüzde Dağılımı	59
Tablo 4.1. Adalet /Adil Olma Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı... ..	62
Tablo 4.2. Aile/Millet Birliği Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı.....	63
Tablo 4.3. Bağımsızlık Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı.....	66
Tablo 4.4. Barış Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı... ..	67
Tablo 4.5. Bilimsellik Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı... ..	68
Tablo 4.6. Çalışkanlık Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı.....	70
Tablo 4.7. Dayanışma Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı... ..	71
Tablo 4.8. Duyarlılık Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı... ..	73
Tablo 4.9. Dürüstlük Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı... ..	74
Tablo 4.10. Estetik Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı.....	75
Tablo 4.11. Eşitlik Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı... ..	76
Tablo 4.12. Özgürlük Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı.....	78
Tablo 4.13. Saygı Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı.....	80
Tablo 4.14. Sevgi Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı.....	81
Tablo 4.15. Sorumluluk Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı... ..	83
Tablo 4.16. Tasarruf Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı... ..	84
Tablo 4.17. Vatanseverlik Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı.....	86
Tablo 4.18. Yardımseverlik Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı... ..	87
Resim Ek.1. Kül Tigin Heykelinin Baş Kısmı... ..	108
Resim Ek.2. Kül Tigin Külliyesi.....	109
Resim Ek.3. Yazıtlara Adını Veren Orhon Irmağı.....	109
Resim Ek.4. Kül Tigin Yazıtı.....	110
Resim Ek.5. Bilge Kağan'ın Heykeli	111
Resim Ek.6. Bilge Kağan Yazıtının Doğu Yüzü.....	112
Resim Ek.7. Tonyukuk Yazıtı Batı ve Güney Yüzleri... ..	113

KISALTMALAR LİSTESİ

T. C. : Türkiye Cumhuriyeti

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

YÖK: Yüksek Öğretim Kurulu

TDK: Türk Dil Kurumu

KT: Kül Tigin

BK: Bilge Kağan

T: Tonyukuk

D: Doğu

B: Batı

K: Kuzey

G: Güney

KD: Kuzey Doğu

GB: Güney Batı

Vb.: Ve benzeri

Vd.: Ve diğerleri

Çev.: Çeviren

Akt.: Aktaran

C.: Cilt

Ed.: Editör

f.: Frekans

s.: Sayfa

%: Yüzde

BÖLÜM I

GİRİŞ

İnsanlık sürekli olarak bir değişim ve gelişim göstermektedir. Süregelen bu gelişim içerisinde buna uyum sağlayamayan toplumlar ilerleme kaydedememektedir. Toplumların çok daha güçlü temellere oturması ve geleceğe güçlü bir şekilde emin adımlarla yürümesi eğitimle mümkündür. Tarihin en eski dönemlerinden beri zorlu mücadelelerle, farklı coğrafyalarda gelişen Türk kültür ve medeniyetini ve bu kültürün sahip olduğu değerleri gelecek nesillere aktarmak büyük önem arz etmektedir. Kültür ve medeniyetin devamını sağlayan bu değerlerin aktarılmasında tarihi ve milli mirasın kullanılması önemlidir. Kişiliğin ve toplumun temel taşı olan bu milli ve manevi değerlerin eğitim yoluyla, kültürel miras kullanılarak gelecek kuşaklara kazandırılması önemli bir görevdir.

Değer kavramı bir varlığın önemini belirlemek için soyut bir ölçü, bir şeyin denk geldiği karşılık şeklinde tanımlanabilir (Demir ve Acar, 1992, s.82). Bütün milletler, milli benliğini korumak ve geleceğini kendi inançları ve yaşam biçimi özellikleriyle karşılamayı hedeflemektedir. Bu beklentinin gerçek olması ise, yaşayan kuşağın, kendinden önceki kuşaktan aldığı değerleri ve binlerce yıllık milli mirasını, kendinden sonraki kuşaklara aktarımı ve sonraki kuşakların da bu değerleri geliştirip çağına uyan bir işlevsellikte yaşatması ile mümkün olmaktadır (Sever, 2010, s.731). Geçmişten gelen değerlerin anılması, yeni içerikler eklenerek zenginleşip, tekrardan hayata katılması o millet için mühim bir güç kaynağı oluşturmaktadır. Bu anlamda, milletin hafızasında saklanmakta olan, milleti millet yapan, manevi ve maddi değerlerin sürekli tekrarlanarak gelecek nesillere aktarılması büyük önem taşımaktadır (Tekşan, 2012, s.1).

Her milletin kendine has milli ve manevi değerleri bulunmaktadır. Milletin bu değerlerinin, gelenek ve göreneklerinin, dil özelliklerinin, tarihi mücadelelerinin yeni nesillere aktarılması, toplumu güçlü kılan en önemli unsurlardandır. Bu unsurların aktarımında eğitimin rolü büyüktür. Bu değerlerin eğitim kurumları aracılığıyla

aktarılarak toplumun gelişmesi ve evrensel değerlere de ulaşarak, toplumun daha dinamik hale gelmesi sağlanmalıdır.

Değerler eğitimine verilen önem son yıllarda daha da artmaya başlamıştır. Gelecek nesillere değerlerin aktarılması sürecinde çeşitli dersler vasıtasıyla okullara belli bir misyon yüklendiği görülmektedir. Bu derslerin en başında da Sosyal Bilgiler dersi gelir. Sosyal Bilgiler dersinin öğretiminde üç ana yaklaşımdan bir tanesi olan “vatandaşlık aktarımı olarak sosyal bilgiler öğretimi”, öğrencilere toplumun değer ve inanışlarının aktarılmasını amaçlamaktadır. Eğitim-öğretim sürecinde bu değer ve inanışların aktarılmasında çeşitli yöntemler izlenmektedir (Köç, Demirkaya ve Ünal, 2020, s.102). Bu yöntemlerden birisi de toplumun değerlerini içerisinde barındıran tarihi ve kültürel mirasın araştırılması ve gelecek kuşaklara aktarılmasıdır. Bu çalışmada da, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında (2018) yer alan on sekiz değer, Orhun Abidelerinde (Bilge Kağan Yazıtı, Tonyukuk Yazıtı, Kül Tigin Yazıtı) bulunması durumu incelenmiştir.

Tarihte “Türk” adı resmi devlet olarak ilk kez Göktürkler (Köktürkler) tarafından kullanılmıştır. Göktürkler Bumin Kağan liderliğinde 552 yılında bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Göktürk devleti I. Göktürk Kağanlığı (552-630) ve II. Göktürk Kağanlığı (682-744) olmak üzere iki dönemde incelenebilir. I. Göktürk devleti çeşitli anlaşmazlıklar, aile çekişmeleri ve karışıklıklar sonucu 630 yılında yıkılır, ülke Çin egemenliğine geçer. Türkler yaklaşık 50 yılı Çin egemenliğinde geçirir. 681’de Kutluğ adlı başbuğlarının önderliğinde bağımsızlık mücadelesine girer ve 682 yılında II. Göktürk Kağanlığı kurulur (Ata, 2012, s.39-45).

Şimdiki Moğolistan sınırlarının içinde kurulmuş I. Göktürk Kağanlığı zamanından (550-630) kalmış ve bizlere kadar gelmiş Türkçe olan bir yazıt veya belge yoktur. (...) Runik harflerinin bulunduğu, Türkçe olan en eski yazıtlar II. Göktürk zamanından kalmıştır (Tekin ve Ölmez, 2014, s.19). Göktürk zamanından kalan bu eski yazıtlar Orhun Abideleri veya Orhun Yazıtları isimleriyle tanınan; Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk yazıtlarıdır. Çalışmanın temel kaynağını, bu üç yazıt oluşturmaktadır.

Orhun Abideleri yüzyıllar önce Türk kültür ve medeniyetinin oluşturduğu yegane tarih, dil ve kültür hazinesi olarak, tarihten günümüze seslenmesi, geleceğe ışık tutması ve millet olma bilincini aşılması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Ergin (2019, s.15), Orhun Abidelerini, “*Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin. İlk Türk tarihi. Taşlar üzerine yazılmış tarih. Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması. Devlet milletin karşılıklı vazifeleri. Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası.*” şeklinde ifade etmiş ve bu abidelerin Türk tarihi, kültürü ve medeniyeti açısından eşsiz bir değere sahip olduğunu vurgulamıştır.

Orhun Abidelerinin Türk milletinin ilk yazılı metinleri olarak kabul edilmesi, etkili bir Türkçe ile yazılması, Türk milletinin tarih boyunca yaşattığı değerleri içerisinde barındırması bakımından değerler eğitimi açısından da incelenmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede çalışmada Orhun Abideleri (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk) Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında (2018) bulunan değerler yönünden incelenmiştir.

Bu bölümde araştırmanın önemine, amacına, problem durumlarına, varsayım, sınırlılıklar ve tanımlarına yer verilmiştir. Bununla birlikte, kaynak tarama yolu ile değerler eğitimi ve değerler ile ilgili araştırmalar üstünde durularak sonuç elde edilmeye çalışılmıştır.

Problem Durumu

Eğitimin öncelikli gayelerinden biri, değerler öğretimi yoluyla toplumsal değerleri kazandırarak bireyde istenilen davranışı geliştirmektir (Tekşan, 2012, s.2). Bu ifadeden de yola çıkarak eğitimin bir amacı da bireyin içinde bulunduğu toplumla bütünleşebilmesidir. Bu bütünlüğün sağlanması da değerler eğitimiyle mümkündür. Topluma ait milli ve manevi değerlerin korunması ve bireylere aktarılması, toplumdaki birlik ve beraberliği arttırarak güçlü ve huzurlu bir şekilde birlikte yaşama arzusunu güçlendirecektir.

Günümüzde insanların sorumluluk bilincinin zayıflaması ve toplumsal sorumluluklarını yerine getirmekten kaçınmasının en önemli sebeplerinden birisi olarak eğitim eksikliği gösterilebilir. Toplumda sorumluluk anlayışının gelişmemesinin bir nedeni de kişisel kontrol sisteminin ve vicdan anlayışının yeterince yerleşmemesidir. Kişinin kendisini kontrol etmesini, toplumun da kişiyi kontrol etmesini sağlayan en önemli unsurlar değerlerdir. Kişinin sahip olduğu

değerler, onun toplum içindeki yerinin belirlenmesinde büyük önem taşımaktadır (Yazıcı, 2006; akt. Küçükkaya, 2014, s.4). Toplumdaki değer algısının güçlenmesi ve vicdani kanaatin gelişmesi için eğitim kurumlarına da önemli görevler düşmektedir. Değer aktarımı yoluyla bireyler değişen dünya düzenine ve hayata en iyi şekilde hazırlanmalıdır.

Eğitimin önemli görevlerinden biri de bireylere içinde bulundukları toplumun değerlerini doğru bir şekilde iletmek ve bu şekilde bireylerin topluma uyumlarını kolaylaştırmaktır. Çünkü birey ancak eğitim yoluyla içinde bulunduğu toplumun değer yargılarını, gelenek ve göreneklerini, inançlarını öğrenir ve kabullenir. Sonraki süreçte de öğrendiklerini kendine rehber edinerek diğer insanlarla olan ilişkilerinde bu değerlere göre hareket eder (Kumbasar, 2011, s.4).

Milli Eğitimin genel gayesi, Milli Eğitim Temel Kanunu'nda şu şekilde geçmektedir:

“Madde 2. Türk Milli Eğitiminin Genel Amacı, Türk milletinin bütün fertlerini,

1. *Atatürk inkılap ve ilkelerine ve anayasada ifadesini bulan Atatürk milliyetçiliğine bağlı; Türk milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan; insan haklarına ve anayasanın başlangıcındaki temel ilkelere dayanan demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyetine karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş yurttaşlar olarak yetiştirmek.*” (MEB, 1973).

Milli Eğitim Temel Kanunu'nun kapsamında Türk Milli Eğitiminin genel gayeleri ele alındığında; ahlaki, kültürel, milli ve insani değerleri özümseyen ve geliştiren; insan haklarına, demokrasi ve hukuk ilkelerine bağlı, topluma yönelik sorumluluk hisseden; milletini ve vatanını seven, onu daha yükseklerle çıkarmaya çalışan, yapıcı ve başarılı bireyler yetiştirmeyi amaçladığı görülmektedir. Bu amaçlar doğrultusunda bu değerlerin gelecek nesillere aktarılmasının da hedeflendiği anlaşılmaktadır.

Sosyal Bilgiler dersi farklı disiplinleri barındırması, tarihi içerikleri, farklı kültür ve coğrafyaları işlemesi bakımından değer aktarımında önem arz etmektedir. Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında da bunlar yer almaktadır. Eğitim-öğretim programlarının içeriğinde bulunan kök değerler şu şekilde belirtilir: Dostça, adil, dürüst, sabırlı, öz denetimli, sevgi ve saygı gösteren, sorumlu, yardımsever ve vatansever olmak. Bu değerler, öğretme ve öğrenme aşamasında hem kendi başına, hem ilişkisi olan alt değerlerle ve hem de diğer kök değerlerle beraber tutularak yaşayacaktır (MEB, 2018, s.4).

Toplumun sahip olduğu değerler eğitim yoluyla gelecek nesillere aktarılırken Türk kültür ve medeniyetine ait olan tarihi ve edebi eserlerden de faydalanılmalıdır. Gelecek kuşaklara Türk tarihini ve kültürünü tanıttak olan önemli eserlerden birisi de Orhun Abideleri'dir. Yazıldığı dönemde kullanılan Türkçenin gücünü yansıtmaması, Türk halkının yaşayışı, gelenek-görenekleri, inanışları hakkında bilgiler vermesi bakımından o dönemde Türk toplumunun sahip olduğu birçok değeri yansıtmaktadır.

Türk kültür ve medeniyetinin tarihini göstermesi ve sahip olduğu birçok değeri içerisinde barındırması bakımından değerler eğitiminde Orhun Abideleri'nden yararlanılması gerekmektedir. Araştırmanın problemi, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında yer alan değerlerden hangilerinin Orhun Abideleri'nde bulunduğunu ve abidelerin değerler eğitiminde kullanılabilirliğini belirlemektir. Bu amaçla edebi, tarihi ve kültürel birçok değeri içinde barındıran Orhun Abideleri gibi eşsiz eserlerden, değerler eğitimi kapsamında faydalanılmasının yarar sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Amacı

Türk milletinin ilk yazılı metinleri olarak kabul edilen, etkili Türkçesi ile Türk kültür ve medeniyetinin tarihini ve değerlerini yansıtmaması bakımından eşsiz bir eser olan Orhun Abideleri'nin, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında (2018) bulunan değerler (Aile Birliğine Önem Vermek, Adil Olmak, Barış, Bağımsızlık, Çalışkan Olmak, Bilimsel Yaklaşmak, Duyarlılık, Dayanışma, Estetik Yaklaşmak, Dürüstlük, Eşit Yaklaşmak, Sevgi, Özgürlük, Sorumluluk, Saygı, Tasarruf, Yardımsever Olmak, Vatansever Olmak) açısından incelemek; bu araştırmanın

amacını oluşturur. Bu amaçla Orhun Abideleri'nin değerler eğitimi açısından ders içeriği olarak uygun oluşluğunun ortaya koyulması hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda araştırmada şu sorulara cevap aranmiştır:

1- Orhun Abideleri'nde Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında bulunan hangi değerlere yer verilmektedir?

2- Orhun Abideleri'ne Sosyal Bilgiler öğretime çerçevesinde gerçekleşen değer aktarımı etkinliklerinde yer verilmeli midir?

3- Orhun Abideleri Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında bulunan değerler bakımından ne derece zengin bir içeriğe sahiptir?

Son yıllarda eğitim programlarında değerler eğitimi önemli bir yer edinmiş ve öğretim etkinliklerinde de değer aktarımı faaliyetleri öne çıkmaya başlamıştır. Türk milletin tarihini, dilini, yaşayışını, inançlarını, gelenek ve göreneklerini yansıtan Orhun Abideleri'nden yararlanarak kökleşmiş bir geçmişi olan Türk milletin değerlerini sonraki nesillere iletmek ve bu değerleri yaşayan ve geliştiren kuşaklar meydana getirmek hedeflenmiştir. Gelecek nesillere Orhun Abideleri'nden yola çıkarak milli ve manevi değerleri aktarmak hem tarihi ve kültürü öğrenmeyi hem de geleceğe ışık tutulmasını sağlayacaktır. Bu doğrultuda Orhun Abideleri'nin gelecek kuşaklara aktarılacak değerler bakımından zenginliğinin ve değerler eğitimine katkısının belirlenmesi amalanmiştır.

Araştırmanın Önemi

Toplumlar eğitime verdikleri önem doğrultusunda gelişim gösterirler. Toplumun sahip olduğu eğitim düzeyi kültür ve medeniyetine de yansımaktadır. Eğitimli toplumlar bilimsel ve ahlaki açıdan gelişim göstererek, milli ve manevi değerlerini benimsemiş topluma faydalı bireyler yetiştirebilmektedir. Bireyin eğitimi ilk olarak ailede başlamaktadır. Sonraki süreçte aile eğitiminin üzerine okulda yeni öğrenmeler gerçekleşmektedir. Çocuğun okulda yanlış ya da eksik öğrendiği bilgiler de okuldaki öğretmenleri tarafından düzeltilmektedir. Bu bağlamda bireyden başlayarak, ailenin ve toplumun değerler eğitimi hususundaki önemi ortaya çıkmaktadır.

Eğitim sisteminin bir amacı da bireylerin toplumun değerleriyle uyumlu olarak yetişmelerini sağlamaktır. Bu değerler gerektiği şekilde bireylere kazandırılmadığında toplumda çeşitli problemler ortaya çıkar ve toplum geleceğe umutla bakamaz. Toplumun geleceğe emin bir şekilde ilerleyebilmesi için gerekli olan toplum değerlerinin bireylere öğretilmesi büyük önem taşımaktadır. Değerler eğitimi bir toplumun güçlü bir şekilde var olması ve aydınlık geleceğe ilerleyebilmesi için gereklidir. Bu yüzden değerler eğitimi, eğitim bilimciler tarafından eğitim ve öğretim programlarına da yansıtılır. Böylece toplumlar sahip oldukları bu değerleri gelecek nesillere aktararak maddi ve manevi her alanda ilerleme kaydedebilirler.

Değerler eğitiminin gerçekleştirilmesinde farklı disiplinleri barındırması, sahip olduğu tarihi ve coğrafi içeriği ile en önde gelen derslerden biri de sosyal bilgiler dersidir. Sever (2015) sosyal bilgileri, devamlı değişiklik gösteren dünyada, yaşamlarını kaliteli bir şekilde devam ettirmeleri için gereken beceri, bilgi, tutumlar ve değerlerini geliştirmek amacı ile içeriğini beşeri ve sosyal bilimlerden alan ve bununla beraber bireyi ilgilendiren her çeşit çalışma ve disiplin alanından da faydalanan bir temel eğitim dersi, öğretim programı ve çalışma alanı olarak tanımlamaktadır (Sever, 2015, s.6). Bu tanımdan yola çıkarak sosyal bilgiler dersinin, sadece bilgi içeriğinin değil, değer ve tutumların da öğrencilere kazandırılmasını ve kalıcı hale gelmesini amaçladığı görülmektedir.

Toplumların bilim, teknik ve ahlaki açıdan gelişim göstermesi sahip olduğu değerleri korumasına ve gelecek nesillere aktararak kalıcı hale getirmesiyle mümkündür. Bu bağlamda değer, toplumu her yönüyle etkileyen bir unsurdur. MEB (2018, s.4), değerlerin köklerinin geleneklerin ve dünün içinde, dalları ve gövdesi bu köklerden beslenerek bugünlere ve yarınlara uzanmakta olduğunu vurgulamaktadır. Temel insani nitelikleri oluşturan değerler, yaşamın rutin düzeninde ve denk gelinen problemlerle baş etmede harekete geçmeye yarayan gücün ve kudretin çıkış noktasıdır. Bir milletin yarınının, değerlerini benimseyen ve onları sahip olduğu yetkinliklerle gerçekleştiren kişilere bağlı olduğu, tartışma götürmez bir gerçektir.

Kültür ve medeniyetini tanıyan, milli ve manevi değerlerine bağlı, vatanını ve milletini aydınlık bir geleceğe taşıyabilecek üretken bireyler yetiştirmek açısından tarihi ve kültürü içerisinde barındıran, sahip olunan değerleri yansıtan eserlerden

yararlanabilmek adına bu eserleri değerler eğitimi açısından incelemenin faydalı olacağı düşünülmektedir. Orhun Abideleri'nin Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında bulunan değerler açısından incelenerek, gelecek kuşakların bu değerler çerçevesinde yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Araştırmada elde edilen bulguların sonucunda;

- Orhun Abideleri'nin ve diğer kültürel zenginliklerin öğretim programlarında daha fazla yer bulabileceği,
- Türk milletinin sahip olduğu tarihi ve kültürel kaynakların zenginliğini ortaya koyup bu konuda gelecek nesillerde bir farkındalık oluşturulabileceği,
- Değerler eğitiminde Orhun Abideleri ve diğer kültürel kaynaklardan daha fazla yararlanılabileceği düşünülmektedir.

Orhun Abideleri'nde işlenen değerler tarihsel süreç içerisinde Türk kültür ve medeniyetinin meydana getirdiği, toplumu her alanda ileriye taşıyacak ve milletin geleceğine ışık tutacak olan değerlerdir. Literatür incelendiğinde değerler eğitimi alanında birçok çalışmanın yapıldığı görülmüştür. Tarihi ve edebi birçok eser değerler eğitimi alanında incelenmiştir. Orhun Abideleri'nin Türklerin ilk yazılı metinleri olması, Türk dilinin gücünü göstermesi, toplumun yaşayışını, inançlarını ve değerlerini yansıtmaları bakımından değerler eğitimi için önemli olduğu ve alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Sayıtlar (Varsayımlar)

1. Orhun Abideleri'nde bulunan değerlerin, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında belirlenen değerlerle uygunluk içerisinde olduğu varsayılmıştır.
2. Literatürün taranması sonucu elde edilen ve çalışmada yer verilen bilgilerin doğru olduğu varsayılmıştır.
3. Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında yer alan değerlerin hedef kitleye kültürel ve edebi eserler yoluyla kazandırılabilmesi varsayılmıştır.

Sınırlılıklar

1. Araştırmada ele alınan değerler, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında (2018) bulunan değerler (Aile Birliğini Önemsemek, Adalet, Barış, Bağımsızlık, Çalışkan Olmak, Bilimsellik, Duyarlı Olmak, Dayanışma, Estetik Yaklaşım, Dürüstlük, Eşitlik, Sevgi, Özgürlük, Sorumluluk, Saygı, Tasarruf, Yardımseverlik, Vatansever Olmak) ile sınırlı tutulmuştur.

2. Araştırmada, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının içeriğinde bulunan değerleri barındıran metinlerin tespitinde ve yorumlanmasında Muharrem Ergin'in (2019) *Orhun Abideleri* isimli eseri esas alınmıştır.

3. Araştırma, Orhun Abideleri ve Göktürk Kitabeleri gibi isimlerle anılan yazıtlar ele alınırken, Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk yazıtları esas alınarak sınırlandırılmıştır.

4. Araştırmada esas alınan Muharrem Ergin'in (2019) *Orhun Abideleri* adlı eseri incelenirken edebi ve biçimsel özellikleri ele alınmamış, inceleme sadece değerler eğitimi ile sınırlandırılmıştır.

Tanımlar

Değer: Değer kavramı farklı şekillerde tanımlanmış olmakla birlikte, Türk Dil Kurumu Sözlüğü (2005)'nde “*üstün ve yararlı nitelik*” şeklinde tanımlanmaktadır (TDK, 2005, s.483).

Değerler Eğitimi: Sistemli olarak, değerlerin öğrencilere içselleştirilmesi, kazandırılması ve davranışa dökülmesi için verilen eğitime denmektedir (Topkaya, 2011, s.32-33).

Sosyal Bilgiler: Kişinin toplum içindeki var oluşunu gerçekleştirmesine yardım etmesi hedefiyle; tarih, ekonomi, sosyoloji, coğrafya, arkeoloji, antropoloji, siyaset bilimi, arkeoloji, psikoloji, felsefe ve hukuk gibi vatandaşlık bilgisi konularını ve sosyal bilimleri gösteren; öğrenme bölümlerinin bir tema veya ünite içeriğinde birleşmesini içermekte olan; kişinin fiziki ve sosyal bağlamındaki bağının dün,

bugün ve yarın anlamında incelendiği; toplu şekilde öğretim anlayışından yola çıkılarak oluşturulduğu bir ilköğretim dersidir (MEB, 2005, s.51).

Öğretim Programı: 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu’nun 2. maddesinde belirtilen “Türk Millî Eğitiminin Genel Amaçları” ile “Türk Millî Eğitiminin Temel İlkeleri” temel görülerek hazırlanmış bir programdır (MEB, 2018, s.3).

Abide: Gelecek kuşaklara miras olacak eser; bir kişiyi ya da olayı gelecek kuşaklara anımsatmak için yapılan anıt, eser. Bir varlığı gelecekte hatırlanacak şekilde sembolleştiren yapıdır (Doğan, 2011, s.4).

Göktürk: Orta Asya’da, Ötüken’de altı ila sekizinci asırlarda hüküm süren Türk devletidir. Köktürklerdir (Doğan, 2011, s.616).

BÖLÜM II

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

DEĞER KAVRAMI VE DEĞERLER EĞİTİMİ

Değer Kavramının Tanımı

Değerler, birey olarak içinde yaşanılan toplumu etkileyen en önemli unsurlardandır. İdeal bir toplum meydana getirmek için istenen değerlere sahip olmak ve bu değerlerin gelecek nesillere aktarımı önemlidir. Sosyal bilimlerde değer ile alakalı farklı tanımlamalar bulunmaktadır. Değer kavramı, Türk Dil Kurumu sözlüğünde (2005) “*üstün ve yararlı nitelik*” şeklinde tanımlanmaktadır (TDK, 2005, s.483).

Güven (2014)’e göre, değerler üzerine birçok çalışma yapılmış ve araştırmalara da devam edilmektedir ancak değerlerin kapsamıyla ilgili ortak bir görüşe varılamamıştır. Bunun nedeni, değer kavramının disiplinler arası bir bakış açısıyla ele alınmasıdır. Bu nedenle herkes tarafından kabul görebilecek bir değer tanımı yapılamamaktadır (Güven, 2014, s.15).

Bir kişinin farklı insanları, insanların mevcut özelliklerini, niyet ve isteklerini, davranışlarını değerlendirme aşamasında kullandığı ölçüttür. Güngör (2010, s. 27-28) tarafından değer kavramının ne olduğu incelendiğinde: Değer hükmü, bir şeyin istenebilir ya da istenemez olduğunu belirten bir deyişse; değer ise bir şeyin istenebilir ya da istenilemez olduğu hususundaki inançtır.

Kişilerin kendisi de dahil olarak, başka kişileri ve hadiseleri, hareketlerini meşrulaştırmak ve seçmek adına kullandıkları ölçütlere değer denmektedir (Schwartz, 1992, s.1; akt. Kardaş ve Cemal, 2017).

Halstead ve Taylor (2000, s.169; akt. Kardaş ve Cemal, 2017), değer kavramını genel itibarıyla davranışlara yol gösteren ilke ve temel inançların bütünü, hareketlerin olumlu ya da istendik yargılandığı standartlar şeklinde tanımlamaktadır.

Bolay (2007, s.60)’a göre ise değer, istenilen, gereksinim ve ilgi duyulan bir kavramdır. Bu kavram, olması gerekene işaret etmektedir. Bilgi ile bilimin doğrudan

bahsi gerçekleşen, gerçekleşmiş olandan başkadır. Bundan dolayı değer, kuramdan ziyade, kullanışlı bir yapı taşımaktadır; özetle harekete ve amaçlanana yönelik bir yapıdadır. Dolayısıyla değer, kişinin varlık şartlarıdır denilebilir.

Yapılan tanım ve açıklamalardan değerlerin, toplumun temelini oluşturan önemli faktörlerden olduğu görülmektedir. Değerler, milli ve manevi unsurları belirleyen, saygı ve sevgi çerçevesiyle toplum hayatına yön veren, birlikte yaşamayı anlamlı kılan önemli ölçütlerdir. Toplum hayatında büyük önem arz eden değerler gelecek nesillere aktarılması gereken önemli bir görev olarak karşımızda durmaktadır.

Değerlerin Sınıflandırılması

Değer kavramı alanında araştırma yapan bazı bilim insanlarının çalışmalarında değerler ile ilgili olarak çeşitli sınıflandırmalar yaptıkları görülmüş ve bu sınıflandırmalardan bazıları aşağıda verilmiştir.

Değerleri, Edward Spranger altı gruba ayırmaktadır. Psikolog Spranger, sınıflandırdığı değerlerle ilişkili olarak da altı tipte insan belirler:

1. Bilimsel Değer: Bilgiye, gerçeğe, eleştirel düşünceye ve muhakemeye değer veren insanlar tarafından önemsenmekte olan değerlerin tümüdür. Bilimsel değerlere sahip olan birey eleştirel, deneysel, entelektüel ve akılcıdır.

2. Ekonomik Değer: Maddi getirilerin yaşamda mühim olduğunu belirtmektedir. Ekonomik değeri benimsemekte olan insanlara göre pratik ve faydalı olan önemlidir.

3. Estetik Değer: Estetik değeri mevcut olan insanlar için uyum, şekil ve simetri önemli öğelerdir. İnsan, yaşamı, yaşantıların çeşitliliği gibi görmekte ve sanatın, millet için bir gereklilik olduğunu düşünmektedir.

4. Sosyal Değer: Bu değerın ana bileşenleri diğerlerini sevme, bencillikten uzak olma ve onlara yardım etmedir. Sosyal değerleri mevcut olan kişi, insan sevgisini en mühim değer olarak görmekte ve insan sevgisini onlara sunmaktadır.

5. Politik Değer: Kişisel şöhret, etki ve güç bütün değerlerden önce gelir ve kuvvetle ilişkilidir.

6 Dini Değer: Bu değerleri benimsemiş kişi, evreni bütün şeklinde kavramakta ve kendini evrenin bütünlüğüne bağlamaktadır. Dini değerleri uğruna dünyevi hazzardan ve zevklerden fedakarlık etmektedir. (Spranger, 1928; akt. Akbaş, 2004, s.30-31).

Değerleri, Rokeach ise vasıta değerler ve gaye değerler olarak ikiye ayırarak incelemektedir:

1. Vasıta Değerler: Affedici, bağımsız, dürüst, cesur, entelektüel, hırslı, geniş görüşlü, itaatkar, nazik, öz-kontrollü, neşeli, mantıklı, sevecen, sorumluluk bilinçli, yardımsever, temiz, oluşturmacı olmaktır.

2. Gaye Değerler: Barış içinde bir dünya, aile güvenliği, bilgelik, başarılilik, eşitlik, güzellikler dünyası, gerçek dostluk, içi huzurluluk, heyecan verici hayat, mutluluk, dostluk, saygı, özgürlük, sosyal kabul, rahat bir hayat, ulusal güvenlik ve zevktir (Rokeach, 1973, s.28; akt. Kardaş ve Cemal, 2017).

Nelson değerleri, gruba ilişkin değerler, sosyal değerler ve bireysel değerler olarak üç kümeye ayırmaktadır. Bu gruplamaya göre bireysel değerler; satın alınan ürünlerde ve seçim yapmada, ilgi alanlarında olduğu gibi öteki bireysel seçimlerle de alakalıdır (Michaelis, 1988; akt. Yazıcı, 2006, s.502). Grubun değerleri, belli bir gruba üye olan kişilerin paylaştığı değerlere denmektedir. Bu grup; ailevi, dini, kulüp ya da siyasi bir grup olabilmektedir (Naylor ve Diem, 1987; akt. Kardaş ve Cemal, 2017, s.28). Michaelis (1988; akt. Yazıcı, 2006, s.502)'e göre sosyal değerler; eşitlik, farklılık, saygı, adalet gibi değerlerdir ve kişinin bulunduğu toplumsal yapısı içinde mevcudiyetini sürdürebilmesi için gereklidir.

Dilmaç ve Arıçak (2012) yaptıkları araştırmalar neticesinde değerleri dokuz kümeye ayırmış ve şöyle açıklama getirmişlerdir:

1. Toplumsal Değerler: Bu değer kümesinde yardımsever olmak, nazik olmak, saygılı ve hoşgörülü olmak öne çıkmaktadır.

2. Kariyer Değerler: Kariyer değerlerindeyse kalite, eğitilmiş ve kariyerli olmak öne çıkmaktadır.

3. Entelektüel Değerler: Bu değer grubunda fiziksel ve ruhsal sağlık, bilgelik, başarılı olmak vb. değerler bulunmaktadır.

4. Manevi Değerler: İbadet etmek, dini inançlılık, imanlı olmak, iç huzura sahip olmak öne çıkmaktadır.

5. Materyalistik Değerler: Bu değer kümesini statü, para, mal/mülk gibi maddi gaye ve araçlar oluşturur.

6. İnsan Onuru: Şeref/onur, namus, adalet ve benzeri değerler öne çıkmaktadır.

7. Romantik Değerler: Bu değer kümesindeyse haz/zevk, aşk, eş/sevgili öne çıkmaktadır.

8. Özgürlük: Özgürlük, çaba, kültür gibi değerler bu gruba girmektedir.

9. Fütüvvet: Cömert olmak, cesurluk gibi değerler bu kısımda ön plana çıkmaktadır (Dilmaç ve Bircan, 2015, s.17).

Değerlerin tasnifi ile ilgili önemli çalışmalardan biri de Schwartz'a aittir. Değerleri; kültürel ve bireysel olarak iki grupta incelemiştir. Schwartz'ın gruplamasına göre değerlerin bireysel düzeyde olanları, bireylerin hayatlarını yönlendirmedeki önem derecelerine göre incelenmektedir. Değerlerin kültür düzeyinde incelenmesi ile toplumsal normlara dayanmış ve toplumun genelinde paylaşılmış fikirlere yönelik bilgi üretmek amaçlanmaktadır. Kültür düzeyindeki incelenen birim, kültürel kümenin (etnik grup, ulus) kendisidir. Etnik grup ve ulus düzeyleri arasındaki farkın nedeni, bireysel düzeyde kişiye yön veren değerler arasında olan bağların, kültürel seviyede aynı işlevi göstermemesi ihtimalinin olmasıdır (Kuşdil ve Kağıtçıbaşı, 2000; akt. Yazıcı, 2006, s.503).

Değerlerin tasnifi konusunda devam eden tartışmalardan bir diğeri ise değerlerin önem derecesidir. Fichter, en üst düzeyde sosyal değerleri olan davranış örüntüsünün, aynı zamanda üzerinde en çok sosyal baskı yapılan ve en geniş ölçüde uyulan değer olduğunu belirtmektedir (Fichter, 2006, s.170; akt. Yazıcı, 2014, s.212).

Değer kavramı üzerine çalışma yapan araştırmacıların, farklı noktaları esas alarak yaptıkları tanım ve sınıflamalar bulunmaktadır. Değerin tanımı üzerinde ortak bir tanıma ulaşamadıkları gibi aynı şekilde değer kavramının sınıflandırılmasında da bir birlikteliğe ulaşamadıkları görülmektedir.

Değerlerin Özellikleri ve İşlevi

Değer kavramının tanımı ve tasnifi ile ilgili yapılan çalışmalar incelendikten sonra değer kavramının daha iyi anlaşılabilmesi adına değerlerin özellikleri konusundaki araştırmalara yer verilmiştir. MEB (2018, s.4), değerlerin öğretim programlarındaki bakış açısını oluşturan ilkelerin toplamı olduğunu vurgulamaktadır. Değerlerin kökleri tarihin ve geleneklerin içinde yer almakta, dalları ve gövdesi de bu köklerden faydalanarak bugünlere ve yarınlara uzanmaktadır. Ana beşeri niteliklerimizi oluşturan değerler, yaşamın olağan düzeninde ve karşımıza çıkan problemlerle baş etmede, harekete geçmeye yarayan gücün ve kudretin kaynağıdır.

Aydın ve Gürler (2014)'e göre değerler, toplumdaki sosyal kontrol sistemine kaynak olmakta, kişiler arasındaki bağı arttırmaktadır. Beraber yaşayan bireylerin hangi değerleri merkeze koyacakları hususunda konuşup ortak bir karara ulaşmaları gerekmektedir. Birbirinden ayrı değerleri olan insanlar ya da nesiller arasında, farklı olan değerlerden kaynaklı tartışmalar meydana gelebilmektedir. Fakat bu tartışmaları diğer ortak evrensel değerler aracılığıyla giderme olasılığı bulunmaktadır. Kişilerin arasındaki ilişkileri düzeltme, karar vermek, değerlendirme, seçim yapma, aşamalarında da bunlar birer kriterdir. Sevgi, saygılılık ve kendini gerçekleştirmek gerekliliklerine ulaşmada aracı bir kuvvettir. Bu açıdan değerler, kişinin yaşamında yönlendirici, düzen veren ve itici bir görev üstlenmektedir (Aydın ve Gürler, 2014, s.3).

Değer kavramının özelliklerini Fichter (2006, s.167) de şu şekilde sıralamıştır:

“1. Değerler paylaşılır; insanların çoğu, değerler üzerine anlaşma sağlamıştır. Değerler, herhangi bir kişinin yargısından bağımsızdır.

2. Değerlerin ciddiye alınması gerekir; bireyler bu değerleri, sosyal ihtiyaçların tamamlanması ve ortak huzurun korunumu ile beraber görmektedir.

3. Değerler coşku ile beraber bulunmaktadır; bireyler ulu değerler için fedakarlık etmektedir.

4. Değerler soyutlanmaktadır; kişiler arasında anlaşma gerektirdiği için kavram olarak öteki değerli nesnelerden soyutlanabilmektedir.

5. Değerler toplumsaldır; kişinin dışında olur ve toplum baskısı niteliklerine sahiptirler. Kişi, bu toplumsal değerleri, doğduğu toplumun içinde hazır olarak bulur. Toplumsallaşma aşamasında değerleri öğrenip, benimseyip, uygulamaya başlar ve kendinden sonraki nesle iletir. Özetle, toplumsallaşma aşamasıyla kişilere; toplumun normları, temel değerleri, örf, teamül ve adetleri öğretilir (Güven, 1999, s.163). Kişi, bu değerler ile eğitildiğinden dolayı da genelde kendisinin kararları, toplumun ortak değerlerine uygundur. Halk arasında, değerleri öğrenememiş kişiler 'deli' olarak atfedilirken, toplum değerlerini uygulamaya katılmayan ve benimsemeyenlerse cezalandırılmaktadır.

6. Sosyal değerler devamlıdır; değerlerin nesilden nesile aktarılması okul, aile, meslek, arkadaş çevresi, iş örgütü ve kitle iletişim araçlarıyla sağlanır. Bu kitle iletişim araçlarıyla toplumlar, kurumlar ve gruplar, birçok sosyal değeri içinde taşımakta, geliştirmekte ve yeni nesillere aktarmaktadırlar.

7. Değerler semboller ve dille aktarılır; bir milletin kullandığı dil ve ortak semboller, ilgili milletteki grup ve kurumun ortak olan değerlerini yaşatmakta ve yansıtmaktadır. Örneğin, şeref gibi sözcüklerle evlenme döneminde gerçekleştirilen törenler, sosyal değerleri yansıtmaktadır.

8. Değerler, değişmeye açıktır; Felsefe alanında, değerlerle ilgili yapılmış önemli tartışmalar içinde cevap bulunulması amaçlanan soru, değerlerin göreceliliği veya mutlaklığı sorusudur. Değerlerin değişime uğramadığını belirten görüşlere karşın, değerlerin göreceliliğini savunmakta olan fikirlere dair, madem ayrı ayrı topluluklar ve devirler aynı olan değere farklı anlamlar yükleyebilmekte ya da aynı duruma bazen olumlu denilip herkes tarafından gerçekleşmesini beklemekte, bazen de olumsuz denilerek yasak getirilmekte o zaman değişmeyen bir değer bulunmamaktadır (Kuçuradi, 1971, s.19). Kuşdil ve Kağıtçıbaşı'nın aktardığına göre, Rokeach (1973) ile Williams (1979) da değerın değişmeye verimli bir yapıda olduğunu; bilhassa zamanla meydana gelen gereksinimleri gidermek amaçlı, değerin

öncelik sırasının değişim gösterdiğini bildirmektedir (Akt. Kuşdil ve Kağıtçıbaşı, 2000, s.60).

9. Değerleri anlamlandıran ölçütler, etik ilkeler ve ya inançlardır; toplum ve kültüre önem ve anlam veren standartlardır (Fichter, 2006, s.167).

10. Değerler; eylemlerin, olayların ve kişilerin seçilimine ya da değişimine yön veren ölçütlerdir; Schwartz ve Bilsky (1987), kuram yapanların üstünde uzlaşmaya vardığı niteliklerden faydalanarak tanımladıkları değerlerle ilgili edindikleri bulgulardan biri değerlerin, eylemlerin, olayların, kişilerin seçilimine ya da değişimine yön veren ölçütler şeklinde fayda sağlamalarıdır (Kuşdil ve Kağıtçıbaşı, 2000, s.60). Değerler, bu yönüyle sosyal algı ve değişim yönüne etki etmektedir” (Yazıcı, 2014, s.212-213).

Değerlerin işlevi yönünden Kumbasar (2011, s.223), toplumların beraberlik ve birliğini sağlamak konusunda esas role sahip olmaları, değerlerin en önde gelen işlevlerinden olduğunu öne sürmüştür. Çünkü değerler bireyleri ortak bir noktada bir araya getirerek onlara beraber yaşam sürme imkanı sağlamaktadır. Aynı değerleri benimsemiş kişiler münakaşada bulunmaz; aksine benzer düşünce ve duygulara sahip oldukları için aynı eylemleri yadırgar veya onaylarlar. Özellikle yardımlaşma, dayanışma, hoşgörü, vatanseverlik gibi değerler toplumdaki ilişkileri geliştirmektedir. Bu da toplumsal huzurun devamlılığını sağlar.

Gökçe de (1994) değerlerin işlevini şu şekilde belirtir:

1. Sosyal değerler, amaçlı ve bilinç sahibi değerlerin genel bir kriteridir. Bu açıdan değer, sosyal bir hareket yapan birinin sosyal anlamda kabullenilebilen iş ve beklentilerine yönelik ana odak rolünü görür.

2. Değerler, kültüre uygun şekilde şekillendirilip, hem de kültüre yön verici bir yapıya sahiptir. Belirli bir kültürün gelişim döneminde gelişimini sağlamaktadır. Bu ise davranış şekilleri, semboller, estetik ve moral kurallar şeklinde belirginleşmektedir. Yani değerler, kültür ana fikrini oluşturur.

3. İnsanlarla değerleri bütünseldir. Sosyal gelişim süresince değerleri bireyler öğrenip, üstlenir. Yani, bireyin kişilik yapısıyla bütünleşmektedir.

4. Değerlerin sosyal bir yapısı vardır. Değerler, akılsal (harekete geçme ve istek anlamını belirtir) duygusal tarafa işaret eden ifade şekilleridir. Belirli sosyal neticelere yol açmaktadırlar. Bunun sonucunda sosyal neticeler sosyal değerlerin işlevleri şeklinde adlandırılmaktadır (Gökçe, 1994; akt. Özensel, 2003, s.231).

Yazıcı (2013, s.1002)'e göre sosyal değerlerin bahsedilmiş rollerinden, sosyal değerlerin önde gelen işlevlerinin toplumdaki dayanışmayı oluşturmak ve devam ettirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle sosyal değerlerin fonksiyonları, en etkili biçimde, toplumun bunalım ve çözülme süreçlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde dayanışmayı tavsiye eden ailenin, dostluğun, dayanışmanın, arkadaşlığın ehemmiyetine dikkat çeken değerler daha fazla öncelik kazanmaktadır. Bundan yola çıkarak değerlerin toplum yapısındaki nitelikleri ve fonksiyonları şu benzetmeyle açıklanabilir: bir inşaat yapılırken kullanılmış kum, kireç, demir gibi malzemelerin beraber kalmasını sağlayan çimento ne derece mühim ve gerekliyse toplumun yapı taşlarının işleyişinde, varlığını sürdürmesinde ve anlaşılmasında da sosyal değerler bu derece önemli ve gereklidir.

Değerler ve Eğitim İlişkisi

Değerler hayatta çok önemli bir yere sahiptir. Değer eğitimi öncelikli olarak ailede başlar. Aile, arkadaşlarla olan ilişkiler ve okul hayatı sahip olunan değerleri oluşturur. Değerler ve eğitim birbirini etkilemekte ve insanın gelişimi noktasında aynı amaca hizmet etmektedir. Eğitim, bireylerin zihinsel ve bedensel gelişimlerini etkilemeyle birlikte, değerleri kazandırma yoluyla, 'iyi insan' yetiştirmenin de bir aracı olmaktadır. Bu noktada, değerler eğitimi üzerine yapılmış araştırmalar, toplumların gelişimini büyük ölçüde etkilemektedir (Aydın, 2019, s.11).

Değer, bireyi değerli yapan, sahip olduğu yüksek özellikler ve donanımlar şeklinde belirtilmektedir. Bireyin sahip olduğu değerler, gelecekte bakış açısını, kişiliğini, hayatını, davranışlarını belirleyecek faktörler olduğundan dolayı, kişinin belirli değerleri fark etmesi, gereken değerleri edinmesi, yeni olanları benimsemesi; bunları kişiliğinin ana bileşenleri şekline getirerek davranışlara dönüştürebilmesi gerekmektedir. Neredeyse yaşam boyunca devamlı olan bu değer kazanımı/kazandırılması aşamalarına 'değerler eğitimi' denilir (Yaman, 2017, s.18).

Toplumdaki insanları birbiriyle bütünleştirip, onun devamlı olmasını sağlayan öğelerin başında değerler gelmektedir. Değerler, toplumdaki beraberliği ve birliği oluşturup, çözülmeyi ve dağılmayı engellemektedir. Değer, toplum tarafından kabul edildiği için uygulanıp ve devamlılığının sağlanması beklenen manevi bir olgudur. Zaman zaman hukukun bile yetersiz kaldığı durumlarda toplumdaki beraberliği, düzeni oluşturan ve devam ettiren, ortaya çıkabilecek olumsuz durumlara karşı toplumu ayakta tutabilen; güveni ve huzuru devamlı hale getiren ortak kabullerdir (Kırmızı, 2014, s.219). Toplumu bir arada tutan temel unsurlardan olan değerlerin eğitimle kaynaştırılması ve eğitim yolu ile gelecek nesillere aktarılması, sağlıklı toplumların meydana getirilmesi adına önemlidir. Değerleri içermeyen bir eğitim-öğretim sistemi düşünülemez. Bundan dolayı eğitimin amaçlarından biri ise ortak toplum değerlerini kendinden sonraki kuşaklara iletme ve kazandırmak; değişmiş değerler yerine uygunluğuna karar verilen güncel değerler koymaktır (Hökelekli, 2011, s.288).

Artık okullarda akademik başarının önemli görüldüğü kadar, modern yaşamda vazgeçilmez olan dürüst olmak, ahlaki değerlere uymak, saygılı olma, insanlarla arasındaki ilişkilerde özenli olmak, rahat iletişim kurma, nezaketli olmak, iş disiplini, inisiyatifli olmak, düzenli ve temiz olmak vb. kavramlarda öne çıkmaktadır. İnsan bütün biçimde ele alınmakla beraber, insana insani vasıfları veren niteliklerin değiştirilmesine çabalanmaktadır (Aydın ve Gürler, 2012, s.46).

Değer eğitiminde gayenin, kişinin doğuştan sahip olduğu en iyi yönünü ortaya çıkartmak; karakterinin bütün yönleriyle gelişimini sağlamak; mükemmelliğe yükselmesini desteklemek; kişiyi ve toplumu olumsuz ahlaka sahip olmaktan korumak ve ondan uzak tutmak, ayrıca olumlu etik değerlerle donanımlı kılmaktır. Bu sebeple, öğrencilere etik olan ve etik olmayan özelliklerle ilgili doğru bilgi iletilmeli, net çıkarımlar yaptırılmalıdır (Aydın ve Gürler, 2014, s.15).

Kültürlenme döneminin istenen şekilde olabilmesi için toplumları yöneten iradeler, halkın öncelikle toplumsal değerlerini, ondan sonra ise evrensel olan değerleri benimsemesini istemektedir (Kardaş, 2015a, s.58). Bununla birlikte değerler topluluktan topluluğa, aynı toplulukta dahil, dönemden döneme değişiklik gösterebilir. Toplumun sağlıklı olarak var oluşunu devam ettirebilmesi için değerlerin devamlı olması gerekmektedir. Bu sürekliliğin sağlanabilmesi adına

değerler öğretimine önemli bir görev yüklenmektedir. Bu bağlamda eğitim sürecinin başlangıcında olan öğrenci topluma girmeye, daha fazla sosyal olmaya başlarken ana değerler etkili, eksiksiz bir öğretimle öğrencilere iletilmelidir. Değer öğretimi esnasında baskıdan uzak bir şekilde değerler ilgi çekici hale getirilerek öğretmenlerin de rol model olmasıyla öğrencilere benimsetilmelidir (Karatay, 2007, s.942-943).

Bütün toplumlar milli benliğini korumak ve geleceğini kendi inançları ve yaşam biçimi nitelikleriyle yaşamak beklentisindedir. Bu beklentinin gerçeğe dönüşmesi ise şimdiki kuşağın, önceki kuşaktan edindiği değerlerini ve asırlarca süregelen milli mirasını, sonraki kuşaklara iletmesi ve yeni kuşakların da ilgili değerleri geliştirip çağına uyan fonksiyonda canlı tutmasıyla mümkündür (Sever, 2010, s.731). Değerlerin anımsanması, taze içerikler katılarak tekrardan can verilmesi, toplum adına oldukça sağlam bir kuvvet oluşturmaktadır. Bu yönden o toplumun zihninde saklanmış, milleti millet yapan manevi ve maddi değerlerin sürekli tekrarlanarak gelecek nesillere aktarılması büyük önem taşımaktadır (Tekşan, 2012, s.1). Müthiş bir hızla değişim gösteren hayat koşullarına uyum sağlayabilen, manevi ve milli değerleri içselleştiren, mesleki ve bireysel hayatında başarı sahibi kişiler olunmasına rehberlik etme rolü, eğitim-öğretim kurumlarına yüklenmektedir. Bundan dolayı da eğitim-öğretim kurumları, sadece bilimsel bilgi değil aynı zamanda değerleri de öğreten sistem şeklinde değerlendirilir (Sallabaş, 2012, s.61). Değerler ile ilk olarak ailede tanışan birey okul aracılığıyla bilimsel ve sistemli olarak bunu pekiştirir. Bu eğitim bireyin dünya görüşünün oluşmasına katkı sağlar.

Aydın ve Gürler (2014)'e göre değerler eğitiminin önceliği ile ilgili değer ve bilgi arasındaki dengeden de bahsetmek gerekmektedir. Bilgiyle donanmış şekle gelen kişi ahlaki, insani, kültürel ve sosyal değerlerle olgunlaşır. Bilgi nesnel bir biçimdeyken, değerler temelde olumludan, iyiden yanadır. Değerleri olmayan bilgi insana mutsuzluk getirebilir; atomu parçalama gücü olan bir aklın, aniden milyonlarca kişinin ölümüne neden olabileceği benzetmesi gibi. Bütün insanların refahı adına değer ile bilgi birbirlerini tamamlayan şekilde olmalıdır (Aydın ve Gürler, 2014, s.16).

Bireyselleşmenin artması ve dünyadaki teknik gelişmelerle birlikte değişen dünya şartları eğitimde değerleri daha öncelikli hale getirmektedir. Toplum düzeninin korunması, devletine ve milletine yararlı bireylerin yetişmesi için, milli ve

manevi değerlerin gelecek nesillere aktarılması önemli bir görevdir. Bu bağlamda eğitim kurumlarına önemli bir misyon yüklenmiştir. Bu nedenle değerler eğitiminin okullarda ön plana çıkarılması ve değerlerin eğitim aracılığıyla da gelecek nesillere aktarımı büyük önem arz etmektedir.

Türk Milli Eğitiminin Genel Amaçlarında Değerler

Milli Eğitim Temel Kanununda, Türk Milli Eğitiminin genel gayesi bu şekilde geçmektedir:

“Madde 2. Türk Milli Eğitiminin Genel Amacı, Türk milletinin bütün fertlerini,

1. Atatürk inkılap ve ilkelerine ve anayasada ifadesini bulan Atatürk milliyetçiliğine bağlı; Türk milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan; insan haklarına ve anayasanın başlangıcındaki temel ilkelere dayanan demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyetine karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getirmiş yurttaşlar olarak yetiştirmek.

2. Beden, zihin, ahlak, ruh ve duygu bakımından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere, hür ve bilimsel düşünme gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip, insan haklarına saygılı, kişilik ve teşebbüse değer veren, topluma karşı sorumluluk duyan; yapıcı, yaratıcı ve verimli kişiler olarak yetiştirmek.

3. İlgi, istidat ve kabiliyetlerini geliştirerek gerekli bilgi, beceri, davranışlar ve birlikte iş görme alışkanlığı kazandırmak suretiyle, hayata hazırlamak ve onların, kendilerini mutlu kılacak ve toplumun mutluluğuna katkıda bulunacak bir meslek sahibi olmalarını sağlamak. Böylece bir yandan, Türk vatandaşlarının ve Türk toplumunun refah ve mutluluğunu arttırmak; öte yandan milli birlik ve bütünlük içinde iktisadi, sosyal ve kültürel kalkınmayı desteklemek ve hızlandırmak ve nihayet Türk milletini çağdaş uygarlığın yapıcı, yaratıcı, seçkin bir ortağı yapmaktadır.” (MEB, 1973).

Gelecek nesillere, Türk Milli Eğitim sisteminin hedefleri kapsamında kazandırılması gerekli olan bir takım değerler belirtilmiştir. Bunlar; zihin, beden,

ahlak, duygu ve akıl yönleriyle sağlığa ve dengeye sahip bir biçimde gelişim göstermiş bir kişiliğe, bilimsel ve hür düşünmenin gücü ve geniş bir bakış açısı olan, insanlığa yönelik sorumlu hisseden, insanların haklarına saygı gösteren; verimlilik, yaratıcılık ve yapıcılık gibi değerlerdir. Bütün bu değerlerin bireye kazandırılması beklenmektedir (Taşdan, 2010, s.118).

Taşdan (2010)'a göre sistem, Türklerin modern insanlığı yaratan ve yapan, üst düzey bir ortağı yapmak amacına, bireyin vasıf dokusunun geliştirilmesindeki sergilediği başarıyla ulaşabilir. Bir bireyin ulusal olarak değerler üzerinde ruh, beden ve akıl dengesini kurması, o bireyin evrensel değerlerinin olması arzusunu göstermektedir. Buna bağlı olarak, eğitim sistemini önemli derecede geliştiren ve çağdaş felsefi dayanaklarının bulunduğu belirtilebilir. Bu noktada meydana gelen sorun ortaya çıkan ürün veya ürünlerin belirtilen amaç ve beklentilere uygun olup olmadığıdır (Taşdan, 2010, s.118).

Sonuç itibariyle, Türk Milli Eğitiminin Temel Amaçları doğrultusunda, eğitimin evrensel değerleri benimsenerek gelecek kuşakların özgür ve bilimsel düşünen bireyler olarak yetişmesi sağlanmalı, ulusal değerlere sahip çıkarak ve bunları gelecek nesillere aktararak, kişisel ve toplumsal sorumluluk bilincine sahip ve sorumluluklarını gerçekleştiren ve topluma faydalı bireyler yetiştirilmelidir.

2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında Değerler

Bu bölümde, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (2018), değerler eğitimi açısından incelenmiştir. Öğretim programında değerler ve değerler eğitimi şu şekilde değerlendirilmiştir:

MEB (2018), değerlerin eğitim-öğretim programlarının bakış açısını oluşturan ilkeler toplamı olduğunu vurgular. Kökleri, geçmişin ve geleneklerin içinde bulunan, dalları ve gövdesi ise bu köklerden beslenip bugüne ve yarınlara ulaşmaktadır. Öz insani nitelikleri oluşturan değerler, yaşamın rutin düzeninde ve önümüze çıkan sorunlarla baş etmede harekete geçmeye yarayan kudret ve gücün kaynağıdır (MEB, 2018, s.4).

Bir milletin geleceğinin, kendinin var olan değerlerini özümsemiş ve onları özünde bulunan yeterliklerle somutlaştıran üyelerine bağlı olduğunu belirtilmektedir.

Bu yüzden eğitim-öğretim sistemi her bir öğrenciye uyan etik karar verme ve bu kararları davranışa yansıtma yeterliğini kazandırmak amacı ile harekete geçer. Eğitim-öğretim sistemi, yalnızca akademik bakımdan başarılı, belirlenmiş beceri, bilgi ve tutumları edindirmeyi hedefleyen bir yapıda olmamaktadır. Ana değerleri özümseyen insanlar yetiştirmek, eğitim sisteminin öncelikli rolüdür; yeni kuşağın değerleri, davranış ve alışkanlıklarını etkileyebilir. Eğitim sistemi, değer edindirme rolü kapsamındaki fonksiyonunu, öğretim programlarına da yer verdiği eğitim programıyla yerine getirmektedir. ‘Eğitim programı’; eğitim alma ve eğitim verme ortamları, öğretim programları, eğitim materyalleri, mevzuat ve ders dışı etkinlikler gibi eğitim-öğretim sisteminin bütün öğeleri gözetilerek oluşturulmaktadır. Bu yaklaşımla değerlerimiz, öğretim programlarından ayrılmış bir öğrenme alanı ya da program, bölüm vb. olarak görülmemekte; aksine eğitim verme sürecinin tümüyle ulaşılması gözetilen hedefi ve ruhu olan değerler, öğretim programlarının her alanında bulunmaktadır (MEB, 2018, s.4).

Öğretim programlarının içeriğinde bulunan ‘kök değerler’ bu şekilde belirtilir: Dostça, adil, dürüst, sabırlı, öz denetimli, sevgi ve saygı gösteren, sorumlu, yardımsever ve vatansever olmak. Bu değerler, öğretme ve öğrenme aşamasında hem kendi başına, hem ilişkisi olan alt değerlerle ve hem de diğer kök değerlerle beraber ele alınarak yaşayacaktır (MEB, 2018, s.4).

Bu çalışma kapsamında Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının içeriğinde bulunan değerler: Bağımsızlık, Adil Olma, Bilimsellik, Aile Birliğini Önemseme, Barışçıl Olma, Çalışkan Olma, Duyarlılık, Dayanışma, Dürüst Olma, Eşitlikçi Yaklaşım, Estetik Yaklaşım, Özgürlük, Sevgi, Saygı, Sorumlu Olma, Vatanseverlik, Tasarruflu Olma, Yardımseverlik değerleridir (MEB, 2018, s.9).

Çok disiplinli olması, geçmişten günümüze taşınan bir içeriğinin olması, farklı coğrafyaları ve kültürleri konu edinmesi bakımından değerler aktarımında ve iyi vatandaşlar yetiştirme noktasında Sosyal Bilgiler dersi önemli bir yere sahiptir. Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının içinde evrensel, ulusal değerlerin yer aldığı görülmüştür. Değerler eğitiminin, sağlıklı toplumların şekillenmesindeki önemi düşünülerek, değerler ve değerler eğitimi uygulamalarındaki araştırmalar arttırılmalı, değerler eğitimine öğretim programlarında ve ders etkinliklerinde daha fazla yer verilmelidir.

Çalışmada Tespit Edilen Değerlerin Tanımı

Adalet Değerinin Tanımı

Adalet/Adil Olma değerinin tanımı sözlüklerde şu şekilde yapılmaktadır: Adalet kavramı; 1. Herkesin hakkına riayet etme, hakkını verme, kötülük etmeyip herkes hakkında doğru karar vererek hakkı yerine getirme, adil olmak. 2. Haksızlıktan uzak durmak. 3. Dengeli ve düzenli davranmak. 4. Hakkaniyet sahibi olmaktır (Doğan, 2011, s.13). Türk Dil Kurumu da, 1. Bu işi uygulayan, yerine getiren devlet kuruluşları. 2. Yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması olarak tanımlamaktadır (TDK, 2005, s.18).

Aile Birliğinin Önemi Değerinin Tanımı

Aile kavramının tanımı sözlüklerde şu şekilde yapılmaktadır: Aile; 1. Nesep ve evlilikle bir araya gelmiş, aynı çatı altında bulunan topluluk, familya, iyal, ehli-beyt. Ekseriya baba, ana, çocuklar ile büyük ana, büyük babadan müteşekkildir. 2. Ev halkı. 3. Bir kimsenin bakmak ve beslemekle görevli olduğu fertlerin bütünü. 4. Eş, hanım, karı. 5. Aralarında kan bağı olanların tümü, soy. 6. En yakın akraba. 7. Aynı gayeye yönelip, aynı işi yapanlar topluluğudur (Doğan, 2011, s.33). Türk Dil Kurumu, evlilik ve kan bağına dayalı, karı, koca, çocuklar, kardeşler arası bağların oluşturduğu toplumdaki en küçük birim. 2. Aynı soydan gelmiş ya da aralarında akrabalık ilişkilerinin bulunduğu kişilerin hepsi. 3. Birlikte yaşayan akraba ve yakınların hepsi olarak tanımlamaktadır (TDK, 2005, s.45)

Bağımsızlık Değerinin Tanımı

Sözlüklerde bağımsızlık kavramının tanımı şu şekilde yapılmaktadır: Bağımsız; 1. Serbest, hür, müstakil karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bağımsızlık; İstiklal, müstakillik, serbestlik' karşılığı olarak kullanılmaktadır (Doğan, 2011, s.137-138). Bağımsız olma durumu veya niteliği, istiklal olarak tanımlanır (TDK, 2005, s.178).

Barış Değerinin Tanımı

Barış değeri sözlüklerde şu şekilde tanımlanmaktadır: Barış; 1. Savaşsızlık durumu, hazar. 2. Savaştan sonra uzlaşma, silah bırakma, musalaha, sulh. 3.

Uzlaşmadır (Doğan, 2011, s.152). 1. Barışma işi. 2. Savaşın bittiğinin bir sözleşme ile belirtilmesi sonrası durum, sulh. 3. Uyum, hoşgörü ve karşılıklı anlayışla oluşturulmuş ortamdır (TDK, 2005, s.201).

Bilimsellik Değerinin Tanımı

Bilimsellik kavramı sözlüklerde ‘İlim’ karşılığı olarak da tanımlanmaktadır: Bilim; 1. Bilinen şeylerin, kazanılan bilgilerin bütünü; Bilimsel; İlmi olandır (Doğan, 2011, s.198). Türk Dil Kurumu ise evren ya da olayların bir kısmını konu olarak belirleyen, deneye dayalı yöntemler ve gerçeklikten yararlanarak netice almaya çalışan düzenli bilgi; kesinlik ve genel geçerlik özellikleri gösteren dizgisel ve yöntemli bilgi; belirli bir konuya duyulan meraktan yola çıkan, belirli bir gayeye yönelen bir bilgi edinme ve yöntemli araştırma süreci olarak tanımlamaktadır (TDK, 2005, s.269).

Çalışkanlık Değerinin Tanımı

Çalışkanlık değeri sözlüklerde şu şekilde yer almaktadır: Çalışkan; 1. Çalışan, çalışmaktan hoşlanan, sürekli çalışan, tembel olmayan, gayur. 2. Dersine devam eden, dersleri iyi olan. Çalışkanlık; çalışkan olma hali, faaliyet halinde olma durumudur (Doğan, 2011, s.286-287). Türk Dil Kurumu da çalışkan ve faaliyette olma durumu; gayret gösteren ve çalışmaktan hoşlanan, faal; çalışmak işi, say, çaba olarak tanımlamaktadır (TDK, 2005, s.387).

Dayanışma Değerinin Tanımı

Dayanışma değerinin tanımı sözlüklerde şu şekilde yapılmaktadır: Dayanışma; 1. Dayanışma fiili. 2. Bir topluluk bütününe meydana getiren unsurların, kişilerin, ortak çıkarların sağlanması, bütünlüğün korunması için karşılıklı bağlılık göstermeleridir. 3. Birbirine dayanak olma, yardımlaşma halidir (Doğan, 2011, s.352). Türk Dil Kurumu ise bir olma durumu; birleşmiş ve beraber bulunma durumu; Bağlantı, benzerlik, bağlılık; Belirli bir topluluk yararlarını koruma; Birlikte olma durumu olarak tanımlamaktadır (TDK, 2005, s.283).

Duyarlılık Değerinin Tanımı

Duyarlılık değerinin sözlüklerdeki tanımı şu şekildedir: Duyarlı; Hassas. Duyarlılık; hassas olma hali, tesire maruz kalma niteliği, hassasiyettir (Doğan, 2011, s.431). Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde de: Duygu ve duyumları kavrayabilme becerisi, hassasiyet, duygunluk; güçsüz bir etkiye karşılık gösterebilme becerisi; Bir duyar katın ışıktan etkilenme yeteneği şeklinde tanımlanmıştır (TDK, 2005, s.580).

Dürüstlük Değerinin Tanımı

Dürüstlük değerinin tanımı sözlüklerde şu şekildedir: Dürüst; 1. Doğru, hatasız, yanlışsız. 2. Sağlam, sıhhatli. 3. Gerçek. 4. Özü sözü bir adam, güvenilir adam, sağlam seciyeli, doğru kimsedir. Dürüstlük; doğruluk, dürüst olma hali; sahlıhtır (Doğan, 2011, s.438). TDK (2005, s.550) da dürüst, doğru olma durumu; doğru olana yakışan biçimde davranmak, adalet ve dürüstlük; düşüncelerin gerçekte uyumlu olması, önerme ve yargıların gerçekte uyumlu olması şeklinde tanımlamaktadır.

Sanat-Estetik Değerinin Tanımı

Estetik/sanat değerinin sözlüklerde tanımı şu şekilde yapılmaktadır: 1. Güzellik hissi ile ilgili, bedii. 2. Duygu ilmi. 3. Güzellik duygusunu uyandıran, güzel. 4. Güzelliği ve güzeli inceleyen ve bu alandaki fikirleri tahlil eden felsefe alanı, bediiyat. 5. Vücudun güzelliğini korumak ile ilgili cerrahi koludur (Doğan, 2011, s.497). Sanat kavramı, Türk Dil Kurumu'nun tanımına göre ise: Bir tasarı, duygu, güzellik vb. betimlemesinde kullanılan tekniklerin bütünü ya da bu betimleme neticesinde ortaya çıkan üstün yaratıcılık; Belirli bir medeniyetin ya da toplumun haz ve anlayış kıstaslarına uygun biçimde yaratılmış anlatım; Bir şey yapmakta gösterilen profesyonellik; Bir meslekte uyulması gereken koşulların bütünüdür (TDK, 2005, s.1695).

Eşitlik Değerinin Tanımı

Eşitlik değeri sözlüklerde şu şekilde tanımlanmaktadır: 1. Birden fazla şeyin birbirinin aynı olması, eşit olması hali, musavat, tesavi. 2. Denklik, muadelet. 3. İnsanların hak ve hürriyetler yönünden farklı kabul edilmemesi hali, musavat. 4.

Birbiriyle denk durumda olan cebir ifadelerinin aralarına ‘=’ işareti konularak meydana getirilen topluluktur (Doğan, 2011, s.500). TDK (2005, s.657)’ye göre iki ya da daha fazla şeyin eşit, denk olması, musavilik, muadil; Hukuki yönden kişiler arasında ayırım bulunmaması; fiziksel ve psikolojik başkalıklarına bakılmaksızın, kişiler arasında siyasi ya da toplumsal haklar bakımından ayırım bulunmaması durumudur.

Özgürlük Değerinin Tanımı

Özgürlük değeri sözlüklerde şu şekilde tanımlanmaktadır: Özgür; hür, serbest. Özgürlük; Hürriyet, serbestidir (Doğan, 2011, s.1365). TDK’nın tanımına göre ise herhangi bir kısıtlama ya da zorlamaya bağlı olmadan düşünmek ya da davranmak, herhangi bir koşula bağlı kalmama durumu, serbest; Bütün dış etkilere bağımsız şekilde, şahsın kendi irade ve düşüncelerine dayalı karar alması; hürriyettir (TDK, 2005, s.1557).

Saygı Değerinin Tanımı

Saygı değerinin tanımı sözlüklerde şu şekilde yapılmaktadır: Değerli, büyük ve önemli şahıslara yönelik hissedilen bağ ve sevgi karışımı duygudur; hürmet, sayındı, ihtiramdır; hatır, riayettir; terbiyedir; sayı, hesaptır (Doğan, 2011, s.1485). TDK ise değeri, yaşlılığı, üstünlüğü, kutsallığı, faydalılığı gereğince bir kişiye, bir şeye yönelik özenli, dikkatli ve ölçülü davranışa neden olan sevgi, ihtiram, hürmettir; diğerlerini rahatsız etmekten kaygı duyma hissi olarak tanımlamıştır (TDK, 2005, s.1714).

Sevgi Değerinin Tanımı

Sevgi değerinin tanımı sözlüklerde şu şekilde yapılmaktadır: 1. Sevme hissi, aşk, muhabbettir (Doğan, 2011, s.1510). Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde sevgi değeri: Kişiyi bir şeye veya bir kişiye karşı yakın bağlı ve ilgili olmaya neden olan duygu olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2005, s.1742).

Sorumluluk Değerinin Tanımı

Sorumluluk değeri sözlüklerde şu şekilde tanımlanmaktadır: Yüklendiği görevden dolayı gerektiğinde hesaba çekilme durumu, mesuliyettir (Doğan, 2011,

s.1546). TDK ise sorumluluk değerini: İnsanın kendi davranışlarını ya da yetkisinde bulunan herhangi bir olayın getirilerini üstlenmesi, sorum, sorumlu sayılmak, sorumlu olarak görölmek olarak tanımlamaktadır (TDK, 2005, s.1794).

Tasarruf Değerinin Tanımı

Tasarruf değerinin sözlüklerde şu şekilde tanımı yapılmaktadır: 1. Sahiplik. 2. Kullanmak. 3. İdareli kullanmak. 4. Güzel idare etmek. 5. Masrafı kısmak, para biriktirmek. 6. Biriktirilmiş para. 7. Mal varlığında yer alan bir hakkın devri, tahvili veya ortadan kalkması sonucunu doğuran tek veya çok taraflı muamele. 8. Velilerin eşya ve varlıklar üzerinde manevi tesiri, keramettir (Doğan, 2011, s.1642).

Vatanseverlik Değerinin Tanımı

Vatanseverlik değeri sözlüklerde şu şekilde tanımlanmaktadır: Vatansever; vatanını seven kimse, vatanperver, yurtsever. Vatanseverlik; vatansever olma hali, vatanperverlik, yurtseverliktir (Doğan, 2011, s.1776). Yurtsever, yurtseverlik, vatansever olma durumudur (TDK, 2005, s.2082).

Yardımseverlik Değerinin Tanımı

Yardımseverlik değerinin tanımı sözlüklerde şu şekilde yapılmaktadır: Yardımsever; yardım yapmaktan hoşlanan kimse, hayırsever. Yardımseverlik; yardımsever olma hali, hayırseverliktir (Doğan, 2011, s.1815). TDK da yardımseverlik değerini, kendi güç ve imkanlarını başkasının iyiliği için kullanmak, muavenet; Bir ülkeye ödünç ya da bağış olarak verilen maddi destek ve ihtiyaç maddeleri; bağışta ya da yardımda bulunmak, kendi güç ve imkanlarını başkasının iyiliği için kullanmak olarak tanımlamıştır (TDK, 2005, s.2134).

GÖKTÜRKLER VE ORHUN ABİDELERİ

GÖKTÜRKLER

Çalışmanın bu kısmında, Göktürkler Dönemi (Göktürklerin Menşei ve Göktürk Adı, I. Göktürk Kağanlığı, Doğu Göktürk Kağanlığı, Batı Göktürk Kağanlığı, II. Göktürk Kağanlığı) ve Orhun Abideleri (Kül Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Bilge Tonyukuk Yazıtı, Abidelerin Bulunması ve Okunması, Abidelerin Dili: Göktürk Alfabesi, Abidelerin Tarihi ve Edebi Önemi) konularında yapılan araştırma ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

Göktürklerin Menşei ve Göktürk Adı

Bağımsız yaşamayı bir ilke haline getirmiş olan Türklerin tarihte kurduğu devletlerden birisi de Göktürk Devleti'dir. Türk adını tarihte devlet ismi olarak ilk kez kullanan Göktürklerin kökeni hakkında çeşitli araştırmalar yapılmış ve kesin olmamakla birlikte bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Menşei literatürde Göktürkler ile ilgili efsanelerle karışık bahsedildiği için net bir sonuca ulaşmak zordur ama yapılan çalışmalarda edinilen netice, Göktürklerin, Hunların kuzey boylarından gelmeleri ve 542 senesi öncesinde Altay dağlarının güney eteklerinde yaşıyor olmalarıdır (Taşağıl, 2002, s.15). “*Neticede Hunların bir kolu olan Göktürkler, önce Altay dağlarının kuzeyinde bulunuyorlardı. Sonradan adı geçen dağların güney eteklerine yerleştiler. Yerleştikleri bölgenin doğu sınırı Turfan ve Etsin Göl Bataklıklarıdır. Bir başka ifade ile Yenisey Nehri'nin doğduğu kaynakların havzası ve Altaylar Gök Türklerin ilk yurdu idi.*” (Taşağıl, 2015, s.125).

Göktürklerin tarihi ile ilgili yapılan araştırmalarda bazı kaynaklar Göktürklerde Kağan ailesinin Aşınaların soyundan geldiğini belirtmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Gömeç (1999), Demircilik ile uğraşan Aşınaların, Juan-Juanlara yaptıkları bir iyiliğin ardından yapılan iyiliğe karşılık olarak Bumin Kağan, Juan-Juan kağanının kızını istemiştir. Bunun ardından aldığı cevap şu şekildedir: “*Sizler benim kölelerimsiniz, demircilerimsiniz, böyle bir talepte bulunmaya nasıl cesaret edersiniz?*” Ardından Batı Tabgaç devletine elçi gönderilip evlilik yoluyla onlarla ilişki kurulmak istendiği belirtilmiş ve olumlu cevap alınmıştır (Gömeç, 1999; akt. Tursun, 2016, s.38).

Anlatılan çeşitli efsanelerin birçok Türk devletinin kuruluşuyla bağdaştırıldığını görülmektedir. Göktürklerin kökeni ile ilgili olarak da bazı efsaneler kaynak olarak düşünülmektedir. Kaynak metinlerde Göktürk menşei hakkında iki efsane bulunmaktadır. İçeriğinde olağanüstülükler mevcut olsa da söz konusu metinler tarihte oldukça önemlidir. Bu rivayetlerden birincisi kurttan türeme, ikincisi ise Hunların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıkma olayıdır (Taşağıl, 2002, s.654). Göktürklerin kökenine ait bir diğer rivayet de Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından, Çin'in kuzeyine giden Hunların kurduğu devletlerden biri olan Kuzey Liang Devleti ile alakalıdır. Bu rivayete göre 439 yılında Tabgaç hükümdarı T'ai-wu tarafından yıkılmış, Kuzey Liang devletinin reisi A-shih-na Juan-Juan'lara sığınmıştır. Sonrasında bu beş yüz aile Altay Dağları'na yerleşerek Göktürkleri oluşturdular (Taşağıl, 2015, s.126).

Göktürk adının tarih sahnesine çıkışı Divitçioğlu (2000) tarafından şu şekilde dile getirilmiştir: Her millet gibi Türk adını taşıyan millet de, kendi tarihini belirtecek herhangi bir belgeyi yanında taşımadan, bir gün tarih sahnesine çıkmıştır. Bu Çin, Bizans ve İslam kaynaklarına göre 5. yüzyılın ortalarına rastlar ve bu durum Göktürklerin bengü taşlarında andıkları ataları Bumin ve İstemi Kağan'ın adları yabancı kaynaklarda bahsi geçen kağanlarla uyum göstermektedir (Divitçioğlu, 2000; akt. Tursun, 2016, s.37).

Orhun Abideleri'ni meydana getiren devlet olarak ortaya çıkan Göktürklerle ilgili yapılan tarihi, edebi, sosyal birçok çalışma göz önüne alındığında Göktürklerin adının, “(Kök)türk-Köktürk-Göktürk” gibi farklı şekillerde ele alındığı görülmektedir. Orhun Abideleri'nde de Göktürk adı şu ifadelerde görülmektedir: *“Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş. Dört taraf hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört taraftaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kudırkan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş. İkisi arasında pek teşkilatsız Gök Türk öylece oturuyormuş. Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş. Buyruku yine bilgili imiş tabii, cesur imiş tabii. Beyleri de milleti de doğru imiş...”* (Ergin, 2019, s.41).

I. Göktürk Kağanlığı

Türklerin kendi adları ile tarih sahnesine çıkışları, bilindiği gibi, milattan sonra 6. yüzyıl ortalarına rastlar. Milattan sonra altıncı yüzyıla ait Çin kaynakları Türklerin eski Hunların başlıca boylarından biri olduğunu ve bu dönemde Juan-Juan'lara; yani Avarlara bağımlı olarak Altay dağlarının güney eteklerinde bulunduklarını yazmaktadır (Tekin, 2018, s.9).

Göktürkler Bumin Kağan liderliğinde 552 yılının bahar mevsiminde Juan-Juan'lara aniden bir baskın yapmıştır. Sonucunda Güney Moğolistan'da Huai huang'ın büyük bir yenilgiye uğramış Juan-Juan hükümdarı A-na-kuei kendini öldürmüştür. Baskından kurtulabilen insanlardan bir kısmı Çin'deki Kuzey Ch'i Devleti'ne, bir kısmı da Kıtanelara sığınmıştır. Bu büyük zaferin ardından Bumin, İl Kağan unvanı almıştır ve 552 yılında Göktürk Devleti'nin bağımsızlığı resmen ilan edilmiştir (Taşağıl, 2015, s.128).

Göktürklerin bağımsızlığından sonra aynı sene Bumin Kağan öldü. Ardından oğlu Kara (Çince: K'o-lo), diğer unvanı İlci (İ-hsi-chi) Kağan oldu. Kara Kağan babasının bıraktığı görevleri sürdürdü. Bugün Ordos'taki Jehol eyaletinde, Juan-Juan'lardan arda kalanları mağlup etmeyi başardı. Ardından 553 yılının Mayıs ayında Batı Wei Devleti'ne elçi göndererek elli bin baş atı hediye olarak gönderdi. Kara (İlci) aynı yılın içinde hayatını kaybetti. Göktürk tahtına kardeşi Mukan geçti (Taşağıl, 2015, s.128). Mukan da devletin düşmanı olan Juan- Juanlar'dan arda kalanlara saldırmayı sürdürdü. Orta Asya'nın neredeyse en büyük otoritesi olan bu Proto-Moğol kavminin izlerinin silinmesi, Göktürk Devleti'nin güçlü temeller üzerinde olması adına bir gerekliliktir. Nitekim Mukan, Juan-Juanlardan geride kalanların da peşini bırakmayarak seferler düzenledi ve 555 yılında Juan-Juanları tamamen ortadan kaldırdı (Taşağıl, 2015, s.129).

Bumin Kağan, devletin batısının yönetimini kardeşi İstemi'ye verdi. Devletin batı tarafının askeri komutanı (Yabgu) İstemi'nin kumandasındaki ordu kısa sürede Altay dağlarının batısını, Tanrı dağları ve Issık-Köl'e kadar gücü altına almıştı. Dönemin güçlü iki devleti olan Sasani Devleti ve Bizans İmparatorluğu'nu, Göktürk siyaseti doğrultusunda bir çizgiye oturttu. Soğdluları İran'a karşı koruyarak İpek

Yolu ticaretini kontrolüne aldı. Bunlara ek olarak İran ile Bizans arasında karışıklık yaratarak devletin batısında da hareket etme kabiliyetini arttırdı (Akar, 2005, s.76).

Ülkesini döneminde Orta Asya’da en büyük güç haline getirmiş Mukan, 572 senesinde hastalıktan vefat etti. Vefat etmeden önce oğlu Ta-lo-pien yerine kardeşi Taspar’ı (T’a-po) tahta geçmesi için vasiyet etmiştir. Her anlamda güçlü bir devleti yönetmeye geçen Taspar Kağan ile ilgili kaynaklarda geçen ilk kayıta, “*Çin’i zora sokan, sıkıştıran*” şeklinde bahsedilmiştir. Bu sırada Göktürk Devleti oldukça büyüdüğü için Taspar Kağan, ülkenin doğu tarafında yeni bir teşkilatlanmaya girişti. Yeğenlerinden, ağabeyi Kara’nın oğlu She-tu’yu ülkenin doğu kesimine, kardeşi Jutan’ın oğlu Börü’yü batı kesimine küçük kağanlar olarak atadı. Bu sayede, Taspar Kağan da kağanlar kağanı mertebesine yükseldi. Zaten, Tanrı dağlarında oturan amcası İstemi Yabgu, 552 yılında devletin kuruluşundan itibaren devletin batı tarafını yani Batı Türkistan’ı idare etmekteydi (Taşağıl, 2015, s.132-133).

Doğu Göktürk Kağanlığı

Uzun süren tartışmaların sonrasında kağan ilan edilen Işbara, adı gibi cesaretli bir kişiliğe sahip olduğundan dolayı ülkeye bağlı olan tüm boyların sevgisini almıştı. Doğu sınırlarının dışında kalan Moğol grupları bile Işbara’nın yönetimine girmişlerdi. Işbara, Çin’e elçi gönderip iyimser tutumunu da gösteriyordu (Taşağıl, 2015, s.138). Çinliler çeşitli entrikalarla devletin içine sızarak devlet ve devlet adamları hakkında bütün bilgilere eriştikten sonra devlet otoritesini sarsmak için çalışmalar yapmışlardır. Bunun bir sonucu olarak Işbara Kağan’a muhalif hareketler artmıştır. Işbara Kağan’ da içine düştüğü bu zor durumdan Çin ile iyi ilişkiler kurarak kurtulmaya çalıştı. Böylece Çinlilerde ezeli düşmanları olan Türklere adetlerini kabul ettirme ve çeşitli yollarla onları asimile etme çabası içine girmişlerdir.

Göktürk Kağanlığı’nın artık oldukça gücünün azalması ile Türk toplumunun bir kısmı Çin’e sığınmaya başladı. Kağan ailesinde kargaşalar yaşandı ve Işbara bu karışıklıklar sırasında 587 yılında hayatını kaybetti. Işbara’nın yerine geçen kardeşi Baga Çor ve ardından devlet meclisi tarafından hakan ilan edilen Tulan zamanında da karışıklıklar süregeldi. Çin’in sonu gelmez entrika ve hileleriyle Tulan’ın mertebesine geçen Ki’-min, Batı Göktürklerinin Kağanı Tardu’ya karşı kışkırtıldı

ancak girişimlerinde başarılı olamadı. Ki'-min, geçmişte Işbara'nın kabul etmediği Türkleri Çinileştirme teklifini onayladı ama onun ölümünden sonra başa geçen oğlu Şi-pi, babasının siyasetini takip etmeyerek Çinlilerle mesafeli oldu. Göktürklerin onurunu kurtardı. Kısa bir zaman da ülkedeki karışıklığı belli ölçüde giderdi ve ülkede nizamı tekrar sağladı (Akar, 2005, s.77).

Çin hükümdarı Yang-ti'nin, Şi-pi'yi zayıflatmak, ortadan kaldırmak üzerine yaptığı faaliyetler başarılı olamayınca itibarı sarsıldı ve ülkesinde kendisine olan güven azaldı. Kendisine muhalif olanlar harekete geçti. Bunu fırsat bilen Şi-pi kendine sığınmış Liang Shi-tu'yu Çin kağanı olarak ilan etmiştir (Akar, 2005, s.77).

Üst üste kazandığı önemli zaferlerden sonra Şi-pi Kağan'ın itibarı ve otoritesi arttı. Her yıl Çin üzerine akınlar yaparak, Çin'i yıllık vergiye bağlamıştı. Çin'e üstün gelişini her alanda gösteriyordu. Tümüyle Türk stilinde kurulan bir süvari birliğiyle

Çin'de hanedan değişikliğini sağlamıştı. Şi-pi 619 senesinin Şubat ayında, Çin üzerine büyük bir sefere girişti. Sarı ırmağını hiç güçlük çekmeden geçtikten sonra T'ai-yüan iline saldıracağı sırada hayatını kaybetti. Şi-pi'nin ölümünden sonra, Şi-pi'nin oğlu küçük yaşta olduğu için, Şi-pi'nin kardeşi İlteber Şad Ch'u-lo, Kağan unvanı ile tahta geldi. Çin'de muhaliflerle birlikte hareket etti ve Çin'e karşı akınlar düzenledi. Fakat İlteber de 621 yılında zehirlenerek öldürüldü (Taşağıl, 2015, s.146). Ch'u-lo'nun zehirlenerek öldürülmesi üzerine Doğu Göktürk tahtına kardeşi Bagatur

Şad İl Kağanı unvanıyla oturdu. Askeri açıdan güçlü bir devletin tahtına geçmiş olan İl Kağan saltanatının ilk dönemlerinde başarılı bir siyaset izledi. Çin'e büyük akınlarda bulunmuş ve önemli miktarda ipek elde etmişti. İl Kağan Çin üzerinde kurulan baskıyı gereksiz barış anlaşmaları yaparak azalttı. Sahip olduğu büyük güce rağmen büyük hatalar yaparak Göktürk devletinde önemli noktalara Çinli ve Soğdluları getirdi. Göktürk kanun ve töreleri bunlar tarafından bozulmuştur. Kanun ve törelerin bozulmasından sonra halkın kağana ve devlete olan güveni sarsıldı. Bununla beraber 627 yılında ağır bir kış yaşamış ve kıtlık baş göstermişti. Devlet ve millet bundan büyük ölçüde etkilendi. Devlet zayıfladı ve İl Kağan 630 yılında av sırasında Çinlilerin kurduğu pusuya düşerek yakalandı. Çin'e götürüldü ve 634 yılında üzüntüsünden burada öldü. Böylece Doğu Göktürk Devleti de ortadan kalkmış oldu (Taşağıl, 2015, s.147).

Batı Göktürk Kağanlığı

Çinlilerin kendisine kurt başlı sancağı gönderip, bağımsızlığını tanımaları üstüne Tardu, doğudan ayrılıp bağımsız olarak harekete geçmeye başlamıştı; yani artık Batı Göktürk Devleti'nin varlığı söz konusuydu. Batı alemiyle olan ilişkilerde oldukça başarılı olan Tardu Bizans, Kafkaslar ve batıda Soğdların üzerine akınlar yaparak üstünlük sağladı. Batı'da sağladığı başarıların yanında Tardu, 599 yılından itibaren Doğu Göktürk Devleti'nin de iç işlerine karışmaya başlamış Tou-lan ile işbirliği yaparak onun ölümü üzerine kendisini Bilge unvanıyla bütün Göktürklerin kağanı ilan etti. Fakat Tou-lan gibi o da Çin entrikalarından kurtulamadı ve 603 yılında öldü. Tardu'nun ölümüyle torunu Ch'u-lo tahta geçti. Fakat Ch'u-lo'nun haksız yere Çinliler adına T'u-yü-hun'lara saldırmak istemesi üzerine kendine bağlı boylar karşı çıktı ve Ch'u-lo zor durumda kalarak Çin hanedanına sığındı. Bunun üzerine Batı Göktürklerinde hakimiyet yine Tardu'nun torunlarından She-kuei'ye geçmiştir. Kısa zamanda dağınık olan boyları bir araya topladı. Doğu Göktürk Devleti'ne düşmanca tavırlar sergileyen She-kuei 619 da öldü (Taşağıl, 2015, s.148-149).

Batı Göktürk Devleti'nde She-kuei'nin ölümü üzerine T'ung Yabgu kağan oldu. Kaynaklarda cesur ve bilgili olduğu söylenen T'ung Yabgu, Töles boylarını tamamen kendine bağlamayı başardı. Kurduğu hakimiyet ile Çin' e giden vergi ve zenginliklerin bir çoğunu almayı başaran T'ung Yabgu bir hayli kuvvetlendi. Fakat Doğu Göktürkler ve Çin ile girdiği mücadele zamanla onu zayıflattı. Çin'in siyasi oyunlarının sonucunda da ülkesinde huzursuzluk arttı. 630 yılında da amcası Bagatur tarafından öldürüldü. Bundan sonra ise bir daha kendini toparlayamayan Batı Göktürk Devleti karışıklığa sürüklendi ve yıkıldı (Taşağıl, 2015, s.150-151).

Bağımsızlığı hayatlarında bir ilke haline getirmiş olan Türk boyları, sonraki yıllarda bazı ayaklanmalar meydana getirirler de etkili olamadılar. Bunların en önemlilerinden biri de 639'da T'ang İmparatorluğu'nun sarayında bulunan Göktürk Prensi Kürşat'ın 39 arkadaşıyla gerçekleştirdiği baskındır. Ancak bu baskın başarılı olamamış ve kanlı bir şekilde sonuçlanmıştır. 630-680 yılları arası Göktürklerin hakimiyet kuramadığı hazin yıllar olarak tarihe yazıldı. Göktürk Abideleri'nde belirtildiği üzere, bu dönemin yaşanmasında; devlet adamlarının kifayetsizliği, Türk

milletinin tedbir almayışı ve Çin'in yıkıcı politikaları etkili olmuştur (Akar, 2005, s.78).

II. Göktürk Kağanlığı

Kutluğ Kağan kaynaklarda belirtildiği şekilde Doğu Göktürk Kağanı İl'in soyundan gelmekteydi. Daha önceki bağımsızlık çabalarının başarısız olması onu yıldırmadı. Planlı davranarak Çin sınırlarından uzağa yerleşti. Ardından Karakum Kalesi'ne geçerek Dokuz Oğuzlar üzerine akınlar yaptı ve askeri güç kazandı. II. Göktürk Devleti'ni kurarak bağımsızlık ilan etti. Kardeşlerinden Beg Çor'u Şad, Tuo-hsi-fu'yu da Yabgu tayin ederek devletini teşkilatlandırdı. Çin'de hapisten kaçarak Göktürk Devleti'ne sığınan Tonyukuk'u Apa Tarkan tayin etti ve onun plan ve stratejileri sayesinde devlet sağlam temeller üzerine oturtuldu. Dokuz Oğuzların, Tonyukuk Çinlilerin ve Kıtınların askeri gücünü birleştirmeleri halinde devletin ve milletinin düşeceği zor durumu biliyordu. Böylece rakipleri birleşmeden harekete geçerek Dokuz Oğuzları bozguna uğrattı. Orhun-Selenga havalisinde Türk birliği sağlandı. Sonraki süreçte de Çin üzerine akınlar yapıldı. Kıtınlarla yedi, Çinlilerle on yedi, Oğuzlarla da beş kere savaşıldı (Taşağıl, 2015, s.159-160).

Kutluğ Kağan dağılan bütün Türk boylarını topladığı için il toplayan anlamına gelen İlteriş unvanını aldı. Kutluğ Kağan'ın hastalanarak 691 yılında ölümü üzerine yerine kardeşi Kapgan, kağan olarak tahta oturdu. Kapgan Kağan tahta oturur oturmaz ezeli düşmanları Çin üzerine seferler yapmaya başladı. Bu akınlarda büyük başarılar sağlandı. Çin vergiye bağlandı. Kırgızlar üzerine akınlar yapıldı. Yapılan bu mücadeleler sonunda Kırgızlar da kontrol altına alındı. Çin'e çok büyük bir orduyla tekrar saldırı düzenleyip oradan denize kadar ilerledi. Aynı dönemde Kapgan Kağan'ın oğlu İnal ve Bilge'nin komutasındaki batı bölgesi de Altayları aşp, Türk boylarından olmasına rağmen zaman zaman yanlış politika ve hareketler yapan Türğişleri kontrol altına aldılar. Göktürkler bu dönemde, bulundukları bölgede bulunan bütün Türk unsurlarını kendilerine bağladılar (Akar, 2005, s.79).

Kapgan Kağan büyük bir güce ve geniş sınırlara sahip bir devlete ulaşmıştı. Ancak bu aynı zamanda yönetimin güçleşmesi ve rakiplerin birleşmesine neden oldu. Yaşı ilerledikçe millete ve kendisine bağlı bulunanlara karşı çok sert bir tavır takınmıştı. Bu durum Çin'in de sürekli kışkırtması ve entrikaları neticesinde ülkede

büyük karışıklıklara sebep oluyordu. Kendisine isyan eden Bayırkuları bozguna uğrattıktan sonra tedbirsiz olarak geri dönerken Söğüt yakınlarında pusuya düşürülerek öldürüldü. Yerine daha önce Şad olarak atadığı oğlu İnel geçse bile, Kutluğ'un oğlu Kül Tigin bir ihtilal yaparak onu ortadan kaldırdı ve yerine abisi Bilge'yi tahta geçirdi. Devlet yeniden yapılandırıldı. Bilge Kağan'ın kayınpederi olan ve halk tarafından da sevilen Tonyukuk, devletin eski gücüne kavuşması için planlama görevlerinde bulundu. Tonyukuk'un bilge bir kişiliğe sahip olması, daha önce de devletin üst görevlerinde bulunması, Çin'in ve diğer boyların idari yapısını iyi bilmesi Göktürkler açısından büyük bir şans olmuş onun plan ve stratejileriyle birçok felaketten kurtulup ilerlemeler kaydedilmiştir (Taşağıl, 2015, s.166-167).

Çin, Göktürklerin yaptığı birçok akına karşın yine de çeşitli kışkırtmalarda bulunuyordu. Basmıllarla birleşerek Göktürkleri zayıflatmayı ve ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Fakat Tonyukuk bu ittifakı tahmin ederek onlardan önce davranmış ve Basmılların üzerine akın yapmıştır. Daha sonra da Çin'e art arda saldırılar düzenlemiş ve onları Şan-Tan savaşında büyük bir bozguna uğratmıştır. Çin'e karşı alınan bu zaferle birlikte Beşbalık şehri ele geçirilmiştir. Batıda da Türgişler üzerine akınlar yapılmış ve Türgişler tekrar kontrol altına alınmıştır (Akar, 2005, s.79).

Çin ile bir süredir devam eden dostane ilişkiler Hitanlar yüzünden 730 yılında bozulmuştur. Aynı dönemde Dokuz Oğuzlar isyan etmiş ve bir sene boyunca beş defa Türk orduları savaş yapmıştır. Yapılan son harbin ardından Türk orduları Amgan Kurgan'da ani bir baskına uğramış, yapılan bu baskını püskürtmüş olsalar da koyun yılının on yedinci günü Kül Tigin ölmüştür. Yuğ töreni de dokuzuncu ayın yirmi yedinci günü yapılmıştır. Türbesi, heykeli ve kitabesi de maymun yılında yedinci ayın yirmi yedinci günü yaptırılmıştır (Orkun, 1987, s.12).

Kül Tigin, Göktürkler için büyük asker önemli bir kahramandı. Kül Tigin'in ölümü abisi Bilge Kağan'ı derinden etkiledi ve çok üzdü. Kardeşi adına diktirdiği kitabesinde üzüntüsünü şu sözlerle ifade etmiştir: *"Küçük kardeşim Kül Tigin vefat etti. Kendim düşünceye daldım. Görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş. Öyle düşünceye daldım. Gözden yaş gelse mani olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşünceye daldım. Müthiş düşünceye daldım. İki şadın ve küçük*

kardeş yeğenimin, oğlumun, beylerimin, milletimin gözü kaşı kötü olacak diyip düşünceye daldım.” (Ergin, 2019, s.59).

Bilge Kağan artık yaşlanmış ve yalnız kalmıştı. Uzun yıllardır devletin yönetimi ve savaş alanlarında birlikte mücadele ettiği Kül Tigin ve Tonyukuk’u kaybetmişti. Orta Asya’da da ona karşı gelecek başka güç yoktu zaten. Belli bir süre Çin ile barış içinde oldular. Fakat Bilge Kağan beklenmedik bir şekilde veziri Buyruk Çor tarafından zehirlendi. Kaynaklarda net olarak geçmese de Çin etkisiyle olduğu düşünülmektedir. 734 tarihinde vefat eden Bilge Kağan’a oğlu İ-jan Kağan tarafından geniş bir cenaze töreni düzenlendi. Törene çevre devlet ve boylardan çok sayıda yönetici katıldı. Adına kitabe diktirilmiş ve Yollug Tigin’e yazdırılmıştır. Ondan sonra yerine oğlu İ-jan Kağan geçmiş ancak kısa süre sonra hastalıktan ölmüştür. Yerine kardeşi Tengri Kağan unvanıyla geldi. Küçük yaşta olduğu için devlet idaresini annesi ve onun ortağı olan vezire kaptırdı. Onlar güçlenmesinden korktukları batı grubu lideri Şad’ı öldürdü ancak doğuda bulunan Yabgu kendini kurtardı ve Tengri Kağan’ın üzerine gelerek onu öldürdü. Bilge Kağan’ın başka bir oğlunu kağan ilan etti fakat daha sonra onu da ortadan kaldırıp kendisi kağan oldu (Taşağıl, 2015, s.171-172).

Göktürklerdeki bu kargaşadan yararlanmaya çalışan Çin, Karluk, Basmıl ve Uygur gibi boyları ayaklandırdı. Bu boylar ittifak ederek 742 yılında Aşına hanedanından gelen Basmıl başbuğunu kağan ilan etti. Bu dönemde Göktürk hakanı olan Ozmış’ı ve onun küçük kardeşi olan Po-emi’yi öldürdüler. Fakat geçen zaman içerisinde ittifak bozuldu ve bu boyların arası açıldı. Basmıl başbuğu olan kağan ortadan kaldırıldı ve yerine Uygur başbuğu Yabgu K’eh-li-Tu’fa, 745 yılında Kutluğ Bilge Köl unvanı ile kağan ilan edildi. Bunun sonucunda, Türk tarihinde yaklaşık iki yüz yıl süren Göktürk Hanedanlığı sona erdi. Yerine yine bir Türk hanedanı olan Uygurlar geçti (Akar, 2005, s.80).

Türk milleti hür yaşamayı kendisine düstur edinmiş ve tarihin her döneminde bağımsızlık mücadeleleri vermiştir. II. Göktürk Kağanlığı döneminde kalan kitabelerde de Türklerin bağımsız yaşamak uğruna verdiği mücadele anlatılmıştır. Bu kitabelerde devletin yıkılması ve milletin zora düşmesinin sebepleri olarak şunlar gösterilmiştir: Başarılı kağanlardan sonra onların yerine devleti idare etmek için gelen kağanların basiretsiz olmaları ve devletin, milletin idaresinde başarılı

olamamaları gösterilmiştir. İkinci olarak da Türk milletinin kağanına ve devletine karşı görevlerini yerine getirmediği ve kağanına asi olduğu anlatılmıştır. Devletin zayıflamasına diğer bir sebepte, Çin entrikalarının ve Çin'in kurnaz siyasetinin sürekli insanları birbirine düşürerek kargaşaya sebep olması gösterilmiştir. Kitabeler Göktürk Devleti'nin tarihini anlatmakla birlikte, Türk milletinin aynı hatalara gelecekte düşmemesi için nasihat etmekte ve bir anlamda Türk milletinin geleceğine ışık tutmaktadır.

ORHUN ABİDELERİ

Türk dilinin en eski yazılı belgeleri olan Orhun Yazıtları, bugünkü Moğolistan'da Baykal Gölü'nün güneyinde, Orhun Nehri vadisinde Koço-Çaydam Gölü yakınlarında dikilmiştir. Orhun Yazıtları, İkinci Doğu Türk Kağanlığı'nın birinci elden, yani Bilge Kağan ile devlet adamı Tonyukuk tarafından yazılmış askeri tarihi gibidir (Tekin, 2018, s.10). I. Göktürk Kağanlığı (550-630) döneminden kalan ve bizlere kadar gelmiş bir belge ya da yazıt bulunmamaktadır (...). Runik harfli en eski Türkçe yazıtlar II. Göktürk Kağanlığı (682-745) döneminden kalmıştır (Tekin ve Ölmez, 2014, s.19). Göktürk Kitabeleri, Orhun Abideleri veya Orhun Yazıtları olarak adlandırılan bu yazıtların adı konusunda da Ergin, *“Orhun Abidelerine Orhun Kitabeleri de denir. Şüphesiz bunlar kitabedir. Fakat hem maddi bakımdan hem manevi bakımdan bu kitabeler söz götürmez birer abidedirler. Muhtevaları gibi heybetli yapıları da abide hüviyetindedir. Onun için bunları ifade eden en iyi isim Orhun Abideleri tabiridir.”* (Ergin, 2019, s.17) ifadesini kullanmıştır. Bilinen en eski bu Türkçe yazıtlar: Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları'dır. Bu çalışmanın ana kaynağını da bu üç yazıt oluşturmaktadır.

Kül Tigin Abidesi

Orhun Abidelerinden Kül Tigin Abidesi, Kül Tigin'in abisi olan Göktürklerin kağanı Bilge Kağan tarafından 732 yılında kardeşi Kül Tigin adına, kardeşinin hizmetlerinden ötürü kardeşine duyduğu minneti ifade etmek amacıyla dikilmiştir. Bu yazıtta Bilge Kağan konuşmuştur. Ergin, *“Kül Tigin Abidesi, kağan olmasında ve devletin kuvvetlenmesinde birinci derecede rol oynamış bulunan kahraman kardeşine Bilge Kağan'ın duyduğu minnet duygularının ve kendisini sanatkarane bir vecd ve coşkunluğun içine atan müthiş teesürün ebedi ifadesidir.”* (Ergin, 2019, s.18) şeklinde belirtmiştir. Bilge Kağan Türkler için olduğu kadar kendisi için de oldukça büyük bir anlam ve kıymet anlamına gelen kahraman kardeşi Kül Tigin'in vefatı üstüne, ağlamak, feryat etmek istemiş ancak bulunduğu kağanlık mertebesi, bütün yakınlarının, beylerinin ve milletin üzerindeki sorumluluğu buna engel olmaktadır (Ercilasun, 2004, s.134).

Kül Tigin Abidesi, Orhon Irmağı'nın eski yatağı yakınında, Orta Moğolistan'da Koço-Çaydam gölü yakınında bulunmuştur. *“Kül Tigin anıtı, koyun*

yılının on yedisinde, miladi takvimle 27 Şubat 731'de ölen ve Bilge Kağan'ın kardeşi olan Kül Tigin'in veya prens Kül'ün anısına yaptırılmıştır. Kül Tigin'in cenaze töreni 9. ayın 27'sinde, miladi takvimle 1 Kasım 731'de yapılmıştır. Anıtın dikiliş zamanı Türkçe yazıtlarda belirtilmemektedir. Fakat batı tarafındaki Çince yazıtın 1 Ağustos 732'de bitirildiği bilindiğine ve Türkçe yazıtların da yirmi gün içinde tamamlandığı bilindiğine göre Kül Tigin anıtının dikiliş tarihi de 21 Ağustos 732 olmalıdır.” (Tekin, 2018, s.11).

Kül Tigin Abidesi, kaplumbağa şeklindeki oyuk bir kaide taşına oturtulmuştur. Keşfedildiğinde ise bu kaidenin yanında yatık bir vaziyette bulunmuştu. Özellikle yatık vaziyette iken rüzgarın etkisinde kalan bölümlerinde ise çeşitli silinmeler ve tahribatlar oluşmuştur. Daha sonra ise tekrar kaide üzerindeki yerine oturtulmuştur. Yüksekliği 3,75 metreden ibarettir. Özenle yontularak hazırlanmış bir çeşit kireç taşı veya saf olamayan mermerdendir. Dört cepheden meydana gelmekte olup, yukarı doğru biraz daralma göstermektedir. Batı ve doğu cephelerinin genişliği yukarıda 122 santimetre, aşağıda ise 132 santimetreden oluşmaktadır. Kuzey ve güney cepheleri ise yukarıda 44, aşağıda 46 santimetredir. Kül Tigin Abidesi'nin üst kısmı kemer biçiminde biter ve yukarı kısımda artık beş kenarlı hale gelir. Doğu cephesinin üstünde kağanın sembolü bulunur. Batı cephesiyse büyük bir Çince kitabeyle kaplıdır. Kalan üç cephesiyse Türkçe kitabelerden oluşmaktadır. Cephelerin arasında kalan, keskin olmayan kenarlarda ve Çince olan kitabenin yanında da Türkçe kitabeler, yani Orhun yazısı bulunmaktadır. Doğu cephesinde 40, kuzey ve güney cephelerinde ise birbirinden ayrı 13 satır bulunur. Satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılmış ve sağdan sola doğru yön verilmiştir. Satırlar yaklaşık 235 santimetre uzunluğundadır. Cetvelden çıkmışçasına oldukça düzgün, muntazam ve gayet güzel bir biçimde yazılmıştır. Abidenin Çince olan bölümünde Türk-Çin dostluğu, Türk İmparatorluğu ve Kül Tigin tanıtılarak methedilmekte ve “Gelecek hadsiz, hesapsız nesillerin dimağlarında, onların müşterek muvaffakiyetlerinin şaşaası her gün yeniden canlansın diye uzakta ve yakında bulunan herkesin bunu öğrenmesi için bilhassa muhteşem bir kitabe yaptık.” ve “Böyle adamların ebediyen payidar olacaklarının muhakkak olmadığını kim söyleyebilir? Uğurlu haberleri ebediyen ilan için şimdi dağ gibi yüksek bir abide dikilmiştir.” (Ergin, 2019, s.18-19) ifadeleri yer almaktadır.

Kül Tigin Yazıtı'nın doğu tarafında dağ keçisi damgası, batıya bakan tepelik kısımlarında ise kurttan türeme efsanesini anlatan birbirine paralel kurttan süt emen çocuk tasvirleri vardır. Kül Tigin anıt mezar külliyesinde yazıt dışında, bu yazıta ait bazı parçalar, türbe enkazı, sunak taşı, kaplumbağa kaide, koç heykelleri, insan heykelleri, taşbabalar, döşemeler, balballar, kiremitler, künkler, tuğlalar ve taşlar dizilmiş yaklaşık 4,5 kilometrelik bir yol bulunmaktadır (Sertkaya ve Alyılmaz, 2001, s.15).

Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerinin yazıcısı, yani yazıları taş üzerine kazımak suretiyle yazan kişi, bu iki kardeşin yeğeni Yolluğ Tigin'dir. İki yazıttan ilki olan Kül Tigin yazıtını Yolluğ Tigin yirmi günde, ikincisi olan Bilge Kağan yazıtını da otuz dört günde yazmıştır. Bu iki yazıtın yazarına gelince, bu yazıtlarda konuşan ve olayları anlatan kişi ise Bilge Kağan'ın kendisi olduğuna göre bunların yazarı da o olmalıdır. Büyük bir ihtimalle Bilge Kağan yazıtların metnini önceden hazırlamış ve taşlar üzerine yazması için yeğeni Yolluğ Tigin'e vermiş olmalıdır. Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında dünyanın ve insanoğlunun yaratılışına bir tümce ile değinildikten ve Birinci Kağanlığın tarihi genel çizgileri ile özetlendikten sonra İkinci Kağanlığın kuruluşun, Kül Tigin'in 731'de ölümüne kadar olan askeri ve siyasi olaylar anlatılmaktadır (Tekin, 2018, s.13).

Bilge Kağan Abidesi

Bilge Kağan Yazıtı da Kül Tigin Yazıtları gibi Moğolistan'da, Orhun Irmağının eski yatağı çevresindeki, Koço-Çaydam Gölü civarında 47,1. enlem ve 101 ½ boylam derecelerinde bulunmaktadır. Bilge Kağan yazıtı, Bilge Kağan'ın 734 yılındaki vefatı üzerine, oğlu Tengri Kağan tarafından 735 yılında babası adına yaptırılmıştır. Kül Tigin yazıtına göre daha fazla tahrip olmuş Bilge Kağan yazıtının okunabilen yerleri daha azdır. Yazıtın yazarı yine Bilge Kağan, yazıcısı da yeğeni Yolluğ Tigin'dir. Fakat yazıtın güney tarafındaki 10. ve 15. satırlar ile batı tarafındaki altı satırı okunabilen küçük yazıt ise Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan tarafından yazılmıştır. Bilge Kağan yazıtında, Kül Tigin'in ölümü sonrasındaki olaylar da eklenmiştir (Sertkaya ve Alyılmaz, 2001, s.15).

Bilge Kağan yazıtı, Kül Tigin anıtından birkaç santimetre daha yüksektir. Fakat bu anıt, Kül Tigin anıtına göre daha fazla yıpranmıştır. Bundan dolayı da bazı

bölümleri okunamamaktadır. Anıtın doğu yüzünde 41 satırlık, biraz daha dar olan kuzey ve güney yüzlerinde de ayrı bulunan 15 satırlık Türkçe yazıt bulunur. Bilge Kağan anıtının batı yüzünde de Çince bir yazıt bulunuyorsa da çok tahrip olduğundan küçük bir kısmı okunabilmektedir.

Bilge Kağan anıtının kuzey tarafındaki yazıt, son yedi satır hariç olmak üzere, Kül Tigin anıtının güney tarafındaki yazıt ile aynıdır. Yazıtın doğu tarafındaki 2. ve 24. satırlar da, birtakım ufak değişiklikler bulunmakla beraber, Kül Tigin yazıtının doğu tarafındaki 1. ve 30. satırlarla aynıdır. Bilge Kağan'ın vefat zamanı Fransız Türkologlarından Bazin'e göre 25 Kasım 734 gününe denk gelmektedir. Kağan'ın cenaze töreni ise domuz yılının 5. ayının 27'sinde, miladi takvimle 22 Haziran 735 tarihinde düzenlenmiştir. Çince metin 19 Ağustos 735 tarihinde yazılmış, Türkçe metinlerin yazımı da 34 gün almış olduğuna göre, Bilge Kağan yazıtı, 24 Eylül 735 tarihinde dikilmiş olmalıdır (Tekin, 2018, s.12).

Bilge Kağan'ın anıt mezar külliyesinde (aynı şekilde Kül Tigin anıt mezar külliyesinde olduğu gibi) yazıtın dışında da yazıta ait olan parçalar, sunak taşı, kaplumbağa kaide, koç heykelleri, balballar, insan heykelleri, taşbabalar, tuğlalar, kiremitler, döşemeler, türbe enkazı ve künkler bulunur (Sertkaya ve Alyılmaz, 2001, s.73).

Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtı, Bilge Kağan'a ait sözler dışında Yolluğ Tigin'in de görüp geçirdiği yaşantıları ve O'nun bilgi ve düşüncelerini de içermektedir. Bilge Kağan Yazıtı'nın etrafında heykeller, türbe enkazı, balballar ve taşlar bulunmaktadır. Bilge Kağan Yazıtı, 2000 yılının Ağustos ayına kadar, mezar taşları beş farklı parçaya ayrılmış bir şekilde ve her türlü tahribata uğramış olarak bulunmuştur. Bilge Kağan anıtının içindeki yazıt bark, mezar taşları, heykeller, sunak gibi parçalar tahribata uğramış ve bu eserler, Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi kapsamında Türk-Moğol Bilim Heyeti tarafından, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın Koço-Çaydam Müzesi'ne taşınarak koruma altına alınmıştır (Alyılmaz, 2002, s.1396).

Bilge Tonyukuk Abidesi

Bilge Tonyukuk Yazıtı, Kül Tigin ve Bilge Kağan abideleriyle aynı dönemde dikilmiş olmaları ve aynı konuları içermeleri bakımından Orhun Yazıtları içinde anılmaktadır. Bilge Tonyukuk yazıtları, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından yaklaşık 360 kilometre uzakta yer almakta; Tola Irmağı'nın yukarı yatağındaki Bayn-Tsokto bölgesinde bir anıt mezar külliyesinde bulunmaktadır. Bilge Tonyukuk yazıtları, II. Göktürk Kağanlığı dönemine damgasını vuran şahsiyetlerden büyük vezir, danışman, stratejist, devlet adamı Bilge Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından diktirilmiş dört cepheli, iki yazıttan meydana gelmektedir (Alyılmaz, 2005; akt. Tursun, 2016, s.54).

Bilge Tonyukuk Abidesi'nin ne zaman dikildiği ile ilgili bir bilgi yazıtta yer almamaktadır. Fakat Bilge Tonyukuk yazıtının, Bilge Kağan'ın, amcası Böğü ya da Kapgan Kağan'ı öldürterek II. Göktürk Kağan'ı olduğu 716 yılından sonra dikilmiş olması gerekmektedir. Bilge Tonyukuk, yazıtın sonunda, *"Ben yaşlandım, koca oldum. Bilge Kağan Türk halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturuyor."* ifadesini kullandığına göre, bu yazıtın Bilge Kağan'ın hükümdarlığı dönemine denk gelen yani 716-734 yılları arasında, çok büyük bir ihtimalle de 720-725 yılları arasında yazılıp, diktirildiği sanılmaktadır (Tekin, 2018, s.13). Ancak Bilge Tonyukuk Abidesi'nin yazılış ve dikiliş tarihi hususunda farklı görüşler mevcuttur. Bu doğrultuda Ergin ve Tekin 720-725, Sertkaya ise 732-734 tarihlerine işaret etmekte olup 720-734 tarihleri arasında birçok bilim insanı tarihlendirmeler yapmaktadır (Alyılmaz, 2002, s.1397).

Tonyukuk Abidesi, Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarının bir miktar daha doğusunda bulunur. Devrilme yaşamamış, iki taş halinde, dikili dört cephelidir. Birinci ve daha büyük olan taşta satır, diğer küçük olan taşta ise 27 satır bulunmaktadır. İkinci taşta bulunan yazılar diğerine göre daha itinasız yazılmıştır. İkincisinde aşınma ve tahribat daha çoktur. Bu abidenin yazıları Kül Tigin ve Bilge Kağan abidelerindeki yazılar kadar düzgün değildir. Bilge Tonyukuk yazıtında da yazılar yukarıdan aşağıya doğru yazılmıştır. Fakat diğer iki abideden farklı olarak satırlar, soldan sağa doğru istif edilmiştir. İçerik ve dil bakımından da öteki kitabeler kadar sanatsal değildir. Tonyukuk Abidesi'nin yanında büyük bir türbe kalıntısı, heykeller, balballar ve taşlar vardır. Tonyukuk Abidesi'ni İlteriş Kağan'ın isyanına iştirak eden ve o günden Bilge Kağan dönemine kadar devlet yönetiminin

başyardımcısı olarak kalan büyük Türk devlet adamı ve başkumandanı vezir Tonyukuk, yaşlılık zamanında kendisi diktirmiştir. Bu yazıtta Tonyukuk konuşmakta ve abidenin müellifi Tonyukuk'un kendisidir (Ergin, 2019, s.20).

Bilge Tonyukuk'un milliyeti üzerine araştırmalarda bazı kaynaklar Tonyukuk'un Türk olmayabileceği üzerinde durmuştur. Tonyukuk, yazıtının başlangıcında kendisini tanıtırken, Çin'de doğduğunu belirtmektedir. Tonyukuk'un Türk olmadığı üzere yapılan tartışmaların, o dönemde Türklerin Çin'e bağımlı olmaları ve bu sebeple Tonyukuk'un Çin'de dünyaya gelmiş olabileceği ihtimalinden dolayı gereksiz olduğunu belirtmek gerekmektedir. Çin kaynaklarından edinilen bilgilerden hareketle Ashihte Yüan-zhen ile Tonyukuk'un aynı kişi olması mümkün değildir (Aydın, 2012, s.105).

Bilge Tonyukuk'un kendisinin yazdırıp diktirdiği yazıtının içeriği, diğer yazıtlardan biraz daha farklıdır. Bilge Tonyukuk kendi yazıtında daha çok İlteriş Kağan ile Bilge Kağan'ın amcası Kapgan Kağan'ın başarılarını ve kendi hizmetlerini anlatmaktadır. Bunun sebebi ise vezir Tonyukuk'un Kapgan Kağan'a duyduğu yüksek bağlılığıdır. Bilge Kağan 716 yılında kardeşi Kül Tigin'in de yardımıyla bir iktidar mücadelesine girmiş, amcası ve yandaşlarını öldürterek II. Göktürk Kağanlığı tahtına oturmuştur. Vezir Tonyukuk ise Bilge Kağan'ın kayınpederi olduğu için affedilmiştir. İşte Bilge Tonyukuk yazıtı, bu nedenle devlet hizmetlerinin bir bir anlatıldığı, bir tür savunma niteliği taşımaktadır (Tekin, 2018, s.14).

Bilge Tonyukuk Yazıtları da diğer kitabeler de olduğu gibi birçok tahribata uğramıştır. Bilge Tonyukuk Yazıtları, bugün küçük bir bölümü demir çitle çevrili büyük bir külliye içerisinde yer almaktadır. Külliye içindeki yapılarda aşınma, yıpranma ve parçalanmalar meydana gelmiştir. Bilge Tonyukuk Yazıtları bu durumdan dolayı 1997 senesinden başlayarak Moğolistan'da bulunan Türk Anıtları Projesi bağlamında, Türk-Moğol Bilim Heyeti öncülüğünde korumaya alınmıştır (Alyılmaz, 2002, s.1400).

Orhun Abidelerinin Bulunması ve Okunması

Orhun Abidelerinin bulunması Türk tarihi ve edebiyatı açısından en büyük keşiflerden biridir. Göktürk Yazıtları hakkında ilk bilgiler Çin kaynaklarında görülmektedir. Orhun Yazıtlarını ilk görenlerden biri de, 12. asırda yazdığı *Tarih-i Cihangüşa* adlı eserinde, Moğolistan'a yaptığı seyahat sırasında gördüğü yazıtlardan

bahseden tarihçi Alaeddin Ata Melik Cüveyni'dir. Cüveyni'nin bahsettiği şehir Karabalgasun, eserinde anlattığı yazıtta I. Karabalgasun Yazıtı'dır. 15. Yüzyılın ilk yarısında ünlü tarihçi İbn-i Arabşah da, *Acaibü'l-Makdur fi Nezaib-i Teymur* adlı eserinde bu yazıtlardan bahsetmiştir. Fakat bu eserdeki bilgiler 17. yüzyıla kadar bilim dünyasının çok ilgisini çekmemiştir (Ercilasun, 2016, s.345-346).

Yenisey Yazıtlarından batıda bahseden ise ilk olarak Nicolaie Gavrilovic Milesco adlı Romen seyyah ve şarkiyacıdır. 1675 yılında Rus elçisi olarak Çin'e giderken karşılaştığı Yenisey Yazıtlarını günlüğünde, "*kayanın üzerine kazınmış, bilinmeyen bir yazı*" şeklinde ifade etmiştir. Batı dünyasında Yenisey Yazıtlarından bahseden diğer bir kişi de Amsterdam Belediye Başkanı Nicolaes Witsen'dir. Rusya'ya uzun seyahatleri bulunan ve 1678 yılında Rusya ve Sibirya haritası çizen Witsen, 1692'de yayımladığı *Noord-en Oost Tartarye (Kuzey ve Doğu Tataristan)* adlı eserinde, Tobol'a dökülen Tura nehri üzerindeki Verhoturye kasabası civarında rastladığı kaya üzerine yazılı meçhul harflerden bahsetmiştir (Ercilasun, 2004, s.150).

İlk olarak Kırgızlara ait mezar taşları olarak bilinen Yenisey Kitabeleri bulunmuştur. 18. Yüzyıla kadar Orhun harfli yazılar ve abideler bilim dünyasının bir meçhülü olarak kalmıştır. Ancak 1709'da Poltava Savaşı'nda Ruslara esir düşen İsveçli subay J. Von Strahlenberg, Sibirya'daki sürgün yıllarında kılavuzluğunu yaptığı Alman bitki bilim uzmanı Daniel Gottlieb Messerschmidt ile birlikte Yenisey Vadisi'nde bu bilinmeyen yazı ile yazılmış anıtların varlığını fark etmiştir. 1720'de Messerschmidt, Petersburg Bilimler Akademisi'ne yazılı bir sunu ile bu yazıtları tanıtmıştır. Fakat Orhun harfli yazıtların yolunu açan ve konuda ilim dünyasının dikkatini çeken ise İsveçli subay J. Von Strahlenberg olmuştur. 13 yıl süren sürgün hayatında rehberlik yaparak rahatça gezip dolaştığı alanlarda incelemede bulunmuş 1722'de ülkesine döndükten sonra, 1730'da araştırmalarının sonuçlarını *Das Nord und Östliche Theil von Europa und Asia* adlı çalışmasıyla yayımlamıştır (Uzun, 1995, s.14-15). Bu yayım ilim aleminin oldukça ilgisini çekmiştir. Orhun Abideleri'nden öncesine ait olan Yenisey Kitabeleri bulunmaya başlamış ve bölge ilmi çalışmaların cazibe merkezi haline gelerek bu konuda yapılan çalışmalar hızla artmıştır.

Yazıtlarla ilgili olarak bu dönemde G. Spaskiy de incelemeler yapmış ve anıtlarla ilgili olarak *Inscriptiones Sibiriaca; de antuquis quibustam sculpturis et inscriptionibus in Sibiria repertis* (Sibiry'a'nın Eski Eserleri Üzerine Notlar) isimli makalesini yayımlamış ve bu makalenin 1822'de Latinceye çevrilmesiyle bu konudaki araştırma ve çalışmalar hızla artmıştır. Bölgeye inceleme yapmak amacıyla ilk kez giden heyet 1887'de Finlandiya'dan Sibiry'a'ya gönderilen Fin araştırma heyetidir. Fin heyetinin araştırmalarının neticesinde Yenisey Yazıtları'nın kopyaları, *Inscriptions de l'lennissei recueillies et publiees par la Societe Finlandaise d'Archeologie* başlığı altında yayımlandı (Akar, 2005, s.81-82).

Rus bilgini Nikolay Mihayloviç Yadrinsev, 1889'da Rus Coğrafya Cemiyeti adına Moğolistan'da araştırmalar yapmaya gönderildi. Ulan-Batur'a yaklaşık 400 kilometre, Karakurum ve Karabalgasun harabelerine ise yaklaşık 60 kilometre mesafede, Orhun Nehri kıyısı ile Koço-Çaydam Gölü civarında sonrasında Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtları olduğu görülen Orhun Abideleri'ni bulmuştur. Araştırmalarını 1890'da *Ancies caracteres traues sur des pierres et des ornements au bord de l'Orkhon* adlı kitabında yayımlamıştır (Akar, 2005, s.82).

Yadrinsev'in bu çalışmalarından sonra 1890'da Axel Olai Heikel başkanlığındaki Fin heyeti bölgeye araştırma yapmak üzere gitti. 1892 yılında da Göktürk Yazıtları'nın kopyalarını, *Inscriptions de l'Orkhon, recuellies par l'expedition Finnoise 1890 et publiees par la Societe Finno-ougriene* adlı eserde yayımlamışlardır. 1891'de de Radloff başkanlığında bir Rus araştırma heyeti de bölgeye inceleme yapmak üzere gönderilmiştir. Bu Rus heyetinin çalışmaları da *Atlas der Altertümer der Mongolei* adlı çalışmayla yayımlanmıştır. Ayrıca Radloff liderliğindeki bu heyetin çalışmaları 1899'a kadar bir dizi halinde yayımlanmaya devam etmiştir (Uzun, 1995, s.15).

Fin ve Rus heyetlerinin getirmiş olduğu kopyalar Avrupa ilim merkezlerine dağıtılmıştır. Ayrıca hem Radloff hem de Fin heyeti, getirdikleri materyalleri büyük atlaslar halinde neşretmişlerdir. Bu yayınlarla beraber anıtların okunması çalışmalarına hız verilmiş; başka yazıtları da çözmüş olan Danimarkalı büyük bilgin Vilhelm Thomsen 1893'te Orhun yazısını yani anıtların dilini çözmeyi başarmıştır. Önce abidelerde fazla geçen Tengri, Türk ve Kül Tigin kelimelerini çözmüş olan Thomsen, sonrasında bütün abideleri okuyup, sonucunda da Türk milletinin sonsuz

teşekkürüne mazhar olmuştur. Thomsen'in bu çözümünün sonrasında Radloff ile metin ve tercüme üzerine adeta bir yarışa girmişler ve bunu diğer alimler de takip etmiştir. Avrupa'da ve dünyanın her tarafında ilim insanları tarafından hemen her dilde bu abideler üzerine araştırmalar yapılmış, Orhun harfli yeni kitabeler bulunmuş ve bunlarla ilgili neşirler birbirini kovalamıştır (Ergin, 2019, s.22).

Orhun Abideleri Türkiye'de ilk olarak Vilhelm Thomsen'in yayını esas alınarak, Necip Asım tarafından yayımlanmıştır: *Orhun Abideleri, İstanbul, 1924*. Orhun Abideleri'nin ülkemizde ikinci yayını ise H. N. Orkun tarafından yapılmıştır: *Eski Türk Yazıtları, I-IV, İstanbul 1936-1941*. Orhon Yazıtları üzerinde A. Von Gabain de çalışmış, 1941'de Leipzig'de yayımlanan eski Türkçe gramerinin antoloji kısmında Kül Tigin yazıtının yazı çevrimli metnini vermiştir: *Alttürkische Grammatik, Leipzig 194*. Gabain'den sonra ise Orhon Yazıtları Rus Türkologlarından Malov tarafından yayımlanmıştır: *Pamyatniki drevnetyurks-koy pis'mennosti, Moskova-Leningrad 1951*. Daha sonra ise Talat Tekin'e ait olan Orhon Türkçesi grameri içindeki metin yayınları gelir. Bu çalışma *A Grammar of Orkhon Turkic* adlı eserdir. Ülkemizde ise Orkun'un yayınından sonra Orhun Yazıtları konusunda yayımlanan ilk eser bu çalışmanın da ana kaynağını oluşturan M. Ergin'in *Orhun Abideleri* adlı eseridir. Türkiye'de Orhun Abideleri'ni oluşturan bu üç yazıtla ilgili son bilimsel yayınlar ise Talat Tekin'e aittir (Tekin, 2018, s.29).

Orhun Abideleri hakkında inceleme ve araştırmalar günümüzde de dünyanın birçok yerindeki ilim merkezlerinde devam etmektedir. Yukarıda adı geçen çalışmaların dışında da birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Türkiye'de Osman Fikri Sertkaya, Ahmet Bican Ercilasun, Hüseyin Nihal Atsız ve Şemseddin Sami gibi araştırmacıların Göktürk Kitabeleri hakkında bilimsel çalışmaları vardır.

Abidelerin Dili: Göktürk Alfabesi

Tarih boyunca çok geniş sahalara yayılan Türkler, bulundukları bölgelerde birçok kültür merkezi meydana getirmişlerdir. Bulundukları yerlerde temas ettikleri çevrelere göre de çeşitli alfabeler kullandıklarını görüyoruz. Birçok farklı alfabe kullanmış olsalar da bunlardan dördü Türklerin en yoğun kullandığı ve milli alfabeleri haline gelmiş olan Göktürk, Uygur, Arap ve Latin alfabeleridir. İlk olarak Orhun Abideleri'nden birkaç asır öncesine ait Yenisey Yazıtları'nda görülen, daha

sonra ise çok daha gelişmiş biçimde Göktürk Abideleri'nde görülen Orhun yazısının miladın ilk asırlarına kadar çıkmış olacağı tahmin edilebilir. Bazı ilim merkezlerinde bu yazı ile yazılmış milattan öncesine ait kaya yazıları bulunduğu dair kesinleşmemiş haberler mevcuttur (Ergin, 2019, s.27).

Orhun Abideleri Türklerin dillerini kullanmak için yazdıkları en eski alfabeleri olarak bilinen Göktürk Alfabesi ile yazılmıştır. Birçok kaynakta eski Türk runik yazısı olarak anılan bu alfabe daha çok taş, mermer gibi sert cisimler üzerine yazmaya elverişli harflerden oluşmaktadır. Bu yazıya runik sıfatının verilmesinin nedeni de harflerinin eski İskandinav yazıtlarında kullanılan harflere çok benzemesi nedeniyledir. Eski Türk runik yazısı sağdan sola yazılır. İki büyük Orhun yazıtı olan Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında kullanılan alfabe 38 harften oluşur. Bunlardan 4 tanesi *a/e*, *ı/i*, *o/u* ve *ö/ü* ünlüleri, 34 tanesi de ünsüzleri temsil eder. Ünsüz harflerin fazla olmasının sebebi bu alfabedeki 10 ünsüzün her biri için biri art veya kalın, öteki de ön veya ince olmak üzere ikişer harf olmasıdır. Örneğin *baş* sözcüğü için kalın *b/ş* harfleri, *beş* sözcüğü için ince *b/ş* harfleri kullanılır ve böylece ünlü harf kullanımına da gerek kalmaz. Tonyukuk Yazıtı'nda kullanılan alfabe aynı olmakla birlikte diğer iki yazıtta bulunmayan bir ligatür ve iki harf ya da işaret daha vardır. Görüldüğü üzere eski Türk runik yazısı ünlü işaretleri bakımından yetersiz Ancak ünsüz bakımından zengin bir alfabedir (Tekin, 2018, s.22).

Orhun Abideleri'nde kullanılan yazı sistemi hece yazısı ile alfabetik yazı sisteminin bir karışımı gibidir. Ünlü harflerinin kullanımı sınırlı olup belli yazım kurallarına bağlıdır. Ünsüz işaretleri de çoğu zaman ünlü ile başlayan ve ilgili ünsüzle biten heceleri ya da ses öbeklerini göstermektedir. Belirli durumlarda da ünsüz işaretleri yalnızca tek ünsüz ya da çift ünsüz değerini taşımaktadır (Tekin, 2018, s.24). Orhun yazıtlarında kullanılan biricik noktalama işareti *:/* işaretidir. Bu işaret sözcükleri ya da sözcük öbeklerini ayırmada kullanılır (Tekin, 2018, s.26).

Lena Nehri kıyılarından başlayarak Doğu ve Batı Türkistan'a, Kafkaslardan başlayarak Balkanlarda Romanya'ya ve Macaristan'a kadar yayılan bir coğrafyada yüzyıllar boyu yazılan bir yazının metinlerini tespit etmek, tasnif etmek ve okumak oldukça zordur. Bu metinler; altın, gümüş, bronz, demir, kemik, para, bıçak, kılıç, tabak, çanak, küp, tarak, bilezik, yüzük, küpe, kemer gibi günlük hayatta kullanılan eşyalar üzerine yazılmış veya kaya üzerine yazılmış mezar taşları ile devlet yazıtları

veya kağıt üzerine yazılmış metinler olarak bulunmaktadır (Sertkaya, 2008; akt. Tursun, 2016, s.51).

Orhun Alfabeti'nin menşei hakkında ise bilim insanlarının ittifak olduğu bir görüş yoktur. Bu alfabenin kökeni ile ilgili bir takım görüşler öne sürülmüş ancak bu konu ilim merkezlerinde hala tartışma konusudur. Bu konuyla ilgili çeşitli görüşler ise şöyledir:

- Orhun Alfabetinin Karya, Likya, Hitit Anadolu yazısının devamı olduğunu ileri sürenler vardır (Tihsen, Otto Donner).
- Bu yazının Pehlevi, Soğdak gibi İran yazıları aracılığı ile doğrudan ya da dolaylı olarak Arami olduğunu düşünenler mevcuttur (Vilhelm Thomsen (1896), H. Pedersen (1962), Karl Menges (1969)).
- Eski bir görüşe göre Göktürk harfleri İskandinav Runlarına dayandırılmıştır (Heikel).
- Göktürk harflerinin eski Türk damgalarından çıktığını düşünenler de bulunmaktadır (Aristov, N. G. Mallitskiy).
- Göktürk harfleri Arami asıllıdır; Ancak Türk damgalar şekline sokularak milli hale getirilmiştir diyenler vardır (N. D. Sokolov, 1904).
- İskandinav Run yazısından da etkilenmiş bir nevi Arami kökenli olduğunu düşünen de vardır (W. Radloff).
- Pehlevi kökenini kabul edenler de mevcuttur (H. Jensen, 1925).
- Soğdak-Grek Kökenini kabul edenler; G. Clauson (1970), I. Vasary (1995) isimleridir.
- İdeogramlardan çıkmıştır, Türkler icat etmiştir diyenler; Ahmet Emre (1938), Hüseyin Namık Orkun (1936-1938), A. Mahmotov (1969) ve Ahmet Caferoğlu (1958)'dur.
- Göktürk harflerinin kökeni alfabetik değildir; hecelere dayanmaktadır; öyleyse alfabe sisteminde Arami yazısından gelmemektedir. Hece sistemli daha eski bir Sami alfabetinden ya da bilinmeyen başka bir alfabeden çıkmış olması muhtemeldir düşüncesini savunanlar ise; O. Pritsak (1980), İ. L. Kızlasov (1994)'dur (Ercilasun, 2016, s.353-354).

Göktürk alfabetinin kökeni ile ilgili görüşlerin bazılarında harflerin Türk damgalarından ortaya çıktığını savunan görüşler de mevcuttur. Kaynağını çoğunlukla

mistik dünyanın varlıklarının oluşturduğu göstergeler (damgalar), farklı sebeplerle farklı bölgelerde yaşamak zorunda kalan Türk boy ve topluluklarının kendi kimliklerini korumalarında, tarihten gelen bağlarını sürdürmelerinde, kendi özelliklerinin yanında deneyimlerini, bilgi ve birikimlerini gelecek nesillere aktarmalarında da önemli bir rol oynamıştır. Bunun bir sonucu olarak damgalar, Türk boylarının üç kıtaya uzanan hayat mücadelelerinin en önemli tanıkları ve belgeleri arasında yer alır (Alyılmaz, 2011; akt. Tursun, 2016, s.49).

Göktürk Alfabesinin, Orhun Abideleri'nin dili olmasıyla içerdiği anlamlar ve zenginlik, bu yazının tarihinin Abidelerin tarihinden çok daha eskilere dayandığına işaret etmektedir. Bu konuyla ilgili olarak birçok araştırmacının da çalışmaları bulunmaktadır. Bir dilin sözcükleri, o dilin anlam bilimi alanındaki değişim ve gelişimlerinde temel dayanak vazifesi gördüğünden, söz varlığı üzerindeki çok yönlü araştırmalar, dilin gelişmişlik seviyesinin belirlenmesinde önemli sonuçlar vermektedir. Yenisey, Orhun ve Uygur yazısı alanında yapılmış çalışmalar, araştırmacıları, Türkçenin 8. yüzyılda sanatlı, edebi bir dil seviyesine ulaştığı, incelenen dokümanların ve araştırma sonuçlarının, bu dili o yüzyıldan daha 2000 yıl öncesine kadar götürebilecek bir dilin belgeleri özelliğini taşıdığı görüşüne ulaştırmıştır (Korkmaz, 1994; akt. Tursun, 2016, s.50).

Türk inancının, yaşayışının ve dehasının bir ürünü olan Orhun Abideleri'ni, Türk dilinin tarihlendirilmesinde, bu dilin en eski eserleri olarak ele alınması doğru bir tutum değildir. Çünkü yazıtlarda kullanılan dilin, deyim, atasözü gibi kalıplaşmış ifadelerin edebi bir biçimde kullanılmış olması bu dilin 2-3 bin yıllık geçmişe sahip olmasını gerektirmektedir (Alyılmaz, 2011; akt. Tursun, 2016, s.48).

Tarihin farklı dönemlerinde, uygun olmayan coğrafi şartlarda kendilerini muhafaza eden Yenisey ve Orhun Abidelerine benzeyen Orta Asya'yı, Moğolistan'ı ve Sibirya'yı içine alan saha içerisinde Göktürk harfli yazıtlara fazlasıyla rastlamak mümkündür. Bu durum bilinenin aksine, bu yazının fazlasıyla var olduğuna, okuryazar, aydın bir Türk toplumunun o dönemde yaşadığına bir kanıt oluşturmaktadır (Caferoğlu, 1958; akt. Tursun, 2016, s.47).

Orhun Abideleri'nin Tarihi ve Edebi Önemi

Orhun Yazıtları, Türk milletinin dil, duygu ve düşüncelerinin adeta tercümanı olmuştur. Bu taşlar üzerine nakşedilen iyi-kötü hayat tecrübeleri, her asırda yeniden

şekillenmiş ve kuşaktan kuşağa, gerek dil gerekse edebi eserler vesilesiyle iletilerek bugüne kadar gelmeyi başarmıştır (Şenocak, 2001, s.166).

Ergin, Orhun Abidelerini “*Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin. İlk Türk tarihi. Taşlar üzerine yazılmış tarih. Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması. Devlet milletin karşılıklı vazifeleri. Türk nizamının, Türk töresinin, Türk medeniyetinin, yüksek Türk kültürünün büyük vesikası. Türk askeri dehasının, Türk askerlik sanatının esasları. Türk gururunun ilahi yüksekliği. Türk feragat ve faziletinin büyük örneği. Türk ictimai hayatının ulvi tablosu. Türk edebiyatının ilk şaheseri. Türk hitabet sanatının erişilmez şaheseri. Hükümdarane eda ve ihtişamlı hitap tarzı. Yalın ve keskin üslubun şaşırtıcı numunesi. Türk milliyetçiliğinin temel kitabı. Bir kavmi bir millet yapabilecek eser. Asırlar içinden milli istikameti aydınlatan ışık. Türk dilinin mübarek kaynağı. Türk yazı dilinin ilk fakat harikulade işlek örneği. Türk yazı dilinin başlangıcını miladın ilk asırlarına çıkartan delil. Türk ordusunun kuruluşunu en az 1250 sene öteye götüren vesika. Türklüğün en büyük iftihar vesilesi olan eser. İnsanlık aleminin sosyal muhteva bakımından en manalı mezar taşları. Dünyanın bugün belki de en büyük meselesi olan Çin hakkında 1250 sene evvelki Türk ikazı.*” (Ergin, 2019, s.15) şeklinde ifade etmiş ve bu abidelerin Türk tarihi, kültürü ve medeniyeti açısından eşsiz bir değere sahip olduğunu vurgulamıştır.

Orhun Abideleri Kül Tigin ve abisi Bilge Kağan’ın Türk beyleri ile halkına devletin ve milletin selameti için verdikleri mesajlarla doludur. Yazıtlar bazen gerçekçi bir tarih dili bazen bir dini lisan, milli güven ve tenkit tümceleri; bazen de güçlü bir hitabet dili ile yazılmıştır (Banarlı, 1987, s.61).

Orhun Abideleri, sadece siyasi ve askeri olayların anlatıldığı kuru bir savaş tarihi olarak görülemez. Bunların özellikle Bilge Kağan milletine ve beylerine seslendiği ve onları Çin oyunlarına ve ana yurdunu bırakırlarsa karşı karşıya gelecekleri yıkımlara yönelik uyardığı kısımlar oldukça etkili bir anlatım gücüne sahiptir. Bunun bir sonucu olarak Orhun Yazıtları’nın Türkçenin en güzel ve en eski hitabet örneklerinden olduğu söylenilebilir. Yazıtlardaki etkili anlatım gücünü sağlayan unsurlar arasında ikilemeler, deyimler, atasözleri, koşutluk ve kullanılan edebi sanatlar gösterilebilir. Abidelerin dilinde en çok dikkati çeken ve anlatımı

güzelleştiren öge ise koşutluktur. Bazı araştırmacılar bu duruma çok şaşırılmış, bu yüzden yazıtların manzum olduğunu ileri sürenler de olmuştur (Tekin, 2018, s.15).

Orhun Yazıtları tarihi bir vesika olmasının yanında Türklerin kültürel ve sosyal yaşamını göstermesi ve Türklerin düşünce yapısını geleceğe iletmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bilge Kağan yazıtlarda, yurdunda kardeşi Kül Tigin ile birlikte dirlik ve düzeni sağladığını ve Kül Tigin'in vefatından sonra yaşadığı güçlü acıyı yansıtmıştır. Bilge Kağan'ın yazıtında da; İstemi ve Bumin Kağan dönemlerindeki şevket dönemi, Çin'e nasıl tutsak düşüldüğünü ve bu esareti nasıl kıldıklarını, bu dönemde verilen mücadeleleri ve Bilge Kağan'ın Türk milletine katkıları anlatılmıştır (Ercilasun, 2004, s.135). Bu anlatılanlar Türk milletinin geleceğine ışık tutması bakımından büyük önem arz etmektedir.

Türk milletine ait ilk yazılı kaynak olarak kabul edilen Orhun Abideleri, Türk milleti için bugün de geçerliliğini koruyan birçok konuya temas etmesi, etkili bir Türkçe ile yazılması ve tarihten ibret alarak geleceğe emin adımlarla yürüme noktasında çok değerli nasihatler içermesi bakımından, Türk kültür ve medeniyetini ortaya koyan eşsiz bir eserdir. Bu bakımdan bu eşsiz dil ve kültür hazinesinin araştırılması ve gelecek nesillere aktarılması çok önemlidir. Ergin'in ifadesiyle, *“Orhun abidelerini, bugün Türkiye’den binlerce kilometre uzakta eski Türk yurdunda, bugünkü Moğolistan’da Türklüğün şهادet parmakları olarak yükselen bu mübarek taşları kana kana okumak, her kelimesi üzerinde derin derin düşünmek, resimlerini huşu içerisinde seyrederek ruhu yıkamak, her Türk için milli bir ibadettir.”* (Ergin, 2019, s.24).

İlgili Araştırmalar

Son yıllarda değerler eğitimi alanında araştırmalar artış gösterse de henüz yeterli düzeye ulaşamamıştır. Türklerin kültürel ve edebi değer taşıyan kaynaklarının değerler eğitimi açısından incelenmesi ve bunlardan yararlanılması önem arz etmektedir. Türk kültür ve medeniyetinin ilk yazılı kaynağı olan Orhun Abidelerini konu alan çalışmalar incelendiğinde de daha çok dil bilimsel alanda çalışmaların olduğu görülmektedir. Abideleri değerler eğitimi açısından ele alan çalışmalar çok sınırlı düzeydedir. Bu bağlamda aşağıda değerler eğitimi, Sosyal Bilgiler Dersi

Öğretim Programı içinde bulunan değerler ile Orhun Abideleri'nde değerler konularında yapılmış bazı çalışmalara yer verilmiştir.

Çelik (2016)'in Orhun Yazıtları'nı, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında bulunan değerler bakımından incelediği çalışmada, Orhun Yazıtları'nın Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında (2005) bulunan 20 değer açısından incelemesi yapılmıştır. Orhun Yazıtları'ndaki ifadeler çözümlenmiş ve inceleme sonucunda öğretim programında bulunan 20 değerden 17 tanesine ulaşıldığı ifade edilmiştir. Orhun Yazıtları'nda bulunan değerlerin, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında bulunan bazı değerlerle uyumluluk gösterdiği belirlenmiştir. Sonuç itibariyle Sosyal Bilgiler derslerindeki, değer aktarımı etkinliklerinde, Orhun Yazıtları'ndan yararlanılabileceği belirtilmiştir. Bu araştırma ile yapılan çalışmamız arasında konu ve yöntem bakımından benzerlik bulunmaktadır. Ancak incelenen değerlerin kapsamı ve elde edilen bulgular bakımından farklılıklar göstermektedir.

Kardaş (2015), Orhun Anıtları'nın Türkçe öğretimi sürecindeki değer iletimi bakımından önemini Kül Tigin Anıtı üzerinden incelediği çalışmada Orhun Anıtı'nın ikincisi olan Kül Tigin Anıtı'nın Türkçe değer öğretimi açısından önemi konusunda bilgi verilmiştir. Kül Tigin Anıtı'nda konusu geçen değer öğeleri belirlenmiş ve yazıttan alıntılarla örneklendirilmiştir. Ayrıca bu çalışmada, Türk milletin sahip olduğu 26 farklı değerden oluşmak üzere toplamda 155 değer ögesi belirlenmiştir. En fazla “yiğitlik” değerine ulaşılmış ve değerler yazıtta işlenme sıklığına göre sıralanmıştır. Kül Tigin yazıtında konu edinilen değerlerle Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında işlenen değerler içinde önemli bir paralellik olduğu belirtilmiş ve Kül Tigin Abidesi'nin Türkçe eğitimi değer iletimi etkinliklerinde kullanılması gerektiği düşünülen zengin bir kaynak olduğu ifade edilmiştir. Konu bakımından benzerlik bulunmakla birlikte çalışmada Orhun Abidelerinden sadece Kül Tigin Yazıtı ele alınmıştır. Bu çalışmada ise Orhun Abideleri'nin üç yazıtı (Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk) incelenmiştir.

Topsakal (2018), “Orhun Yazıtlarının Eğitim Bilimleri Açısından İncelenmesi” isimli çalışmada Orhun Yazıtlarını; eğitim tarihi, eğitim felsefesi, eğitim sosyolojisi, yaygın eğitim, öğretim yöntem ve teknikleri, değerler eğitimi, eğitim yönetimi, eğitim hukuku, eğitim psikolojisi, Türk Dili ve Edebiyatı özel öğretim yöntem ve teknikleri ve eğitim sistemi açılarından doküman incelemesi yoluyla ele almıştır. Muharrem Ergin'in Orhun Abideleri (1970) adlı eseri esas

alınarak çeşitli dokümanlar belirli bir sistem içerisinde birbirleriyle karşılaştırmalı olarak çözümlenmiştir. İncelenen konularla ilgili örneklere yer verilmiş ve bunların önemi vurgulanmıştır. Ancak Orhun Yazıtları'nda öğretim ilke ve yöntemleri ve eğitim yönetimi alanında daha derin çalışmaların yapılabileceği belirtilmiştir. Araştırma sonucunda incelenen konularla ilgili Orhun Abideleri'nin kaynak niteliğinde olduğu ve eğitimin birçok alanında kullanılabileceği ifade edilmiştir.

Yıldız ve Çolak (2019), Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında bulunan değerler bağlamında Yenisey Yazıtları'nı inceledikleri çalışmalarında, Yenisey Yazıtları'nda bulunan ve değerler eğitimi kapsamında öğrencilerce içselleştirilmesi hedeflenen değer unsurlarını belirlemiş, aynı zamanda MEB (2018) tarafından yayımlanan Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında bulunan on sekiz değer ile örtüşme durumunu ortaya koymuşlardır. Araştırmada Yenisey Yazıtları'nda bulunan ifadeler çözümlenmiş ve bu ifadelerin Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında bulunan değerlerle örtüştüğü görülmüştür. Araştırma sonucunda Sosyal Bilgiler dersinde değerler eğitimi etkinliklerinde Yenisey Yazıtları'ndan yararlanılabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışma ile araştırmamız arasında çeşitli yönlerden benzerlik bulunmakla birlikte ulaşılan bulguların kapsamı bakımından farklılıklar göstermektedir.

Ertürk (2017)'ün Edip Ahmet B. Mahmut Yükneki'nin Atabetül'l Hakayık isimli yapıtını Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı içinde bulunan değerler bakımından incelediği araştırması, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında yer alan değerleri incelemesi bakımından bu çalışma ile benzerlik göstermektedir. Bu çalışmada sadece Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı içeriğinde bulunan değerler değil ayrıca "Atabetü'l Hakayık'da Diğer Değerler" bölümüyle tevazu, cömertlik, sabır, affetmek gibi değerlere de yer verilmiştir. Değerler eserde en fazla yer alma sırasına bilimsellik, duyarlılık, cömertlik şeklinde sıralanmıştır. Bu çalışma, araştırmamızda incelenen eser ve bazı değerler bakımından farklılık göstermektedir.

Özbay ve Tayşi (2011) tarafından yayımlanan, Dede Korkut Hikayeleri'nin Türkçe öğretimi ile değer aktarımı bakımından önemini inceledikleri çalışmalarında, Türkçe Dersi Öğretim Programı doğrultusunda Muharrem Ergin'in Dede Korkut Hikayeleri isimli eserindeki 12 öyküyü Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında (2005) bulunan 20 değer bakımından incelemiş ve barındırdığı değer unsurlarını sınıflandırmıştır. Yapılan çalışmada toplam 190 değere ulaşmış, en fazla "saygı"

değeri tespit edilmiştir. Dede Korkut Hikayeleri okul çağının her döneminde seviyelere uygun olarak bilinçli bir şekilde okutulmalı, bu hikayeler aracılığıyla gelecek nesillere milli ve manevi değerler kazandırılmalıdır sonucuna ulaşılmıştır.

Moğul (2012) tarafından Mehmet Akif Ersoy'un Safahat adlı yapıtının Türkçe ve değerler eğitimi bakımından incelendiği çalışmada, MEB'in 100 Temel Eseri arasında bulunan Safahat'ta yer alan değerler belli başlıklar altında belirlenmiş ve değerler eğitimi ile Türkçe eğitimi bakımından incelenmiştir. Çalışmada, Safahat'ta bulunan manzum hikayeler çözümlenerek Türkçe eğitimi ve değerler eğitimi açısından yorumlanmış ve Safahat'ın Türkçe eğitimine olan katkıları ele alınmıştır. Türkçe Dersi Öğretim Programında yer alan dilin 4 temel becerisi (yazma, okuma, konuşma, dinleme) başlıkları, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında (2005) bulunan 20 değer bakımından değerlendirilmiştir. Bağımsızlık ve çalışkanlık değerlerine Safahat'ta çokça yer verildiği görülmüş, Milli Eğitim Bakanlığı Türkçe Ders Programı'ndaki unsurlar esas alınarak, Safahat'ın Türkçe öğretimi ve değer aktarımındaki önemi tespit edilmeye çalışılmış ve bu bağlamda eserden katkı sağlanması gerektiği ifade edilmiştir.

Elbir ve Bağcı (2013) tarafından yayımlanan, değerler eğitimi ile alakalı yapılan lisansüstü çalışmaların değerlendirildiği araştırmalarında, değerler eğitimi yönelik yapılan lisansüstü çalışmaların değerlendirmesini yapıp, bu alanda incelenebilecek konuları tespit etmeyi amaçlamıştır. YÖK Ulusal Tez Merkezi üzerinden tam metnine ulaşılabilen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi kapsamı dışında kalan toplam 21 lisansüstü çalışma incelenmiştir. Bu çalışmalarda konu sınıflandırmasına gidilerek gereken istatistiklere ulaşılmıştır. Sonrasında, sonuç ve öneriler kısmında bulunan ortak noktalar tespit edilmiştir. Sonuç olarak bu çalışmalarda araştırmacıların çoğu Türkiye'de değerler eğitim-öğretiminin henüz yeterli olarak benimsenemediğini belirtmişler ve değerler eğitimi hususundaki bu boşluğun en yakın zamanda doldurulması gerektiği görüş bildirmişlerdir.

BÖLÜM III

YÖNTEM

Türk tarihinin en büyük ve en eski yazıtlarının ele alındığı çalışmanın bu bölümünde; araştırmanın modeli, verilerin toplanması ve verilerin analiz edilmesi süreci ile ilgili açıklamalar yer almaktadır.

Araştırmanın Modeli

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (2018) içeriğinde bulunan değerler (Aile Birliğini Önemseme, Adil Olma, Barış, Bağımsızlık, Çalışkan Olma, Bilimsellik, Duyarlı Olma, Dayanışma, Estetik Yaklaşım, Dürüstlük, Eşitlik, Özgürlük, Sevgi, Sorumluluk, Saygı, Tasarruflu Olma, Yardımsever Olma, Vatansever Olma) açısından, Orhun Abideleri'nin (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk) incelenmesinin hedeflendiği bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma; görüşme, gözlem ve literatür analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, olayların ve algıların doğal ortamında realist ve bütüncül bir şekilde meydana çıkarılmasına yönelik nitel aşamaların izlendiği araştırma olarak tanımlanabilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s.45).

Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesine uygun olarak yapılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması amaçlanan olgu/olgularla ilgili bilgi içeren yazılı materyalin analizini kapsamaktadır. Tarihçilerin ve arkeologların bir medeniyet veya kültürün geçmişine ait özelliklerini çalışırken kullandıkları en önemli çalışma yöntemlerinden biri, kalıntılardan yola çıkmaktır. Elde ettikleri kalıntıları, belirli bir çerçeve içinde ve birbiri ile ilişkilendirerek ilgili medeniyet ve kültüre ilişkin bütüncül bir resim elde etmeye çalışmaktadırlar (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s.217).

Bu çalışmada konu ile ilgili en önemli çalışmalardan, Boğaziçi Yayınları tarafından yayımlanmış olan Muharrem Ergin'in Orhun Abideleri (2019) isimli eseri esas alınmıştır. Eserde Orhun Abideleri'nin (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk) asıl metninin geçtiği 212 bölüm taranıp orada yer alan değerler tespit edilmiştir. Bulunan değerler değerlendirilmiş ve Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı içeriğinde

bulunan 18 değerle doğrudan veya örtük şekilde ilişkili bulunan ifadeler belirlenmiştir. Bu ifadeler yorumlanarak ilgili değer başlığı altında verilmiştir. Ayrıca çalışma, literatür taraması yapılarak konu ile ilgili diğer eserlerle desteklenmiştir.

Verilerin Toplanması

Araştırmanın konusunu oluşturan Orhun Abideleri, Türk kültür ve medeniyetinin ilk yazılı kaynağı olması, Türk tarihine ve kültürüne ait birçok değeri temsil edebilme gücüne sahip olması sebebiyle tercih edilmiştir. Araştırmada öncelikli olarak iki veri kaynağı kullanılmıştır. Bunlardan ilkinin 2018 yılında MEB tarafından yayımlanan Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (4, 5, 6 ve 7. Sınıflar) oluşturur. İkinci kaynak ise 2019 yılında Boğaziçi Yayınları tarafından yayımlanan Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* isimli eseridir. Eser, yazıtların asıl metnini oluşturan 212 bölümden oluşmaktadır. Diğer bölümlerle (Sunuş, Önsöz, Sözlük, Fotoğraflar vb.) birlikte eser 192 sayfadan meydana gelmektedir.

Tablo 3.2. *Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında Bulunan Değerler (MEB, 2018)*

SOSYAL BİLGİLER DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMINDA BULUNAN DEĞERLER	
1. Adalet /Adil Olma	10. Estetik / Sanat
2. Aile / Millet Birliğine Önem Verme	11. Eşitlik
3. Bağımsızlık	12. Özgürlük
4. Barış	13. Saygılılık
5. Bilimsellik	14. Sevgi
6. Çalışkanlık	15. Sorumluluk
7. Dayanışma	16. Tasarruf
8. Duyarlılık	17. Vatanseverlik
9. Dürüstlük	18. Yardımseverlik

Çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yoluyla yapılmıştır. Çalışmada çeşitli araştırmacılar tarafından yapılan değer tanımlamaları incelenmiş ve Milli Eğitim Bakanlığının Sosyal Bilgiler Dersi Öğreti Programında bulunan 18 değer (Aile Birliğini Önemsemek, Adalet, Barış, Bağımsızlık, Çalışkan Olmak, Bilimsellik, Duyarlı Olmak, Dayanışma, Estetik Yaklaşım, Dürüstlük, Eşitlik, Sevgi, Özgürlük, Sorumluluk, Saygılı Olmak, Tasarruflu Olmak,

Yardımseverlik, Vatansever Olmak) listesi hazırlanmıştır. Daha sonra *Orhun Abideleri* isimli eserde bulunan metinler taranmış ve Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programındaki değerlere karşılık gelen ifadeler tek tek doküman analiziyle kayıt altına alınmıştır. Bu ifadeler, karşılığı olan değer başlığı altında belirtilmiş ve yorumlanmıştır. Belirlenen değerler toplamda 18 başlık altında tasnif edilmiştir. Belirtilen ifadeler ilgili olduğu değer başlığı altında verilirken, eserde geçen biçimiyle yazılmıştır. Çalışmada, eserde bulunan yazım yanlışları esere sadık kalınmasından dolayı değiştirilmemiştir.

Orhun Abideleri'nde değer üzerine daha önce yapılmış inceleme, yorum ve akademik çalışmalar takip edilmiştir. Bu konuda yapılmış benzer çalışmalardan da YÖK'ün tez katalogları incelenerek yararlanılmıştır. Ayrıca çalışmada değerlere ilişkin tespit edilen veriler, uzman görüşleri de alınarak doğrulanmış ve çalışma bu doğrultuda gerçekleştirilmiştir.

Verilerin Analiz Edilmesi

Orhun Abidelerinin günümüz Türkçesine çevrilmiş olan, çeşitli yayınevleri tarafından hazırlanmış eserleri incelenmiş ve bunlar arasından Boğaziçi Yayınları tarafından yayımlanan Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* adlı eseri belirlenerek eser, içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. İçerik analizi verilerden hareketle görülemeyen, fakat kavramsal kodlama ve sınıflama yolu ile ana fikirlerin ortaya çıkarılması ve bu ana fikirler arasındaki manidar ilişkilerin belirlenmesi sürecidir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s.259). İçerik analizi yönteminin tercih edilmesinin en önemli sebeplerinden biri de elde edilen verileri yorumlayarak değer kavramlarıyla ilişkilerini belirlemektir.

Çalışmada Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında (2018), (4, 5, 6 ve 7. Sınıflar) yer alan 18 değer ele alınmaktadır. Bu değerler listelenmiş ve alt başlıklar halinde belirtilmiştir. Temel kaynak olan Muharrem Ergin'in *Orhun Abideleri* adlı eserinde yer alan bölümler belirlenen değerler bakımından incelenmiş; bu değerlere doğrudan veya örtük olarak karşılık gelen ifadeler tespit edilmiştir. Daha sonra bunlar uzman görüşüne sunulmuş ve çalışma uzman görüşü doğrultusunda sürdürülmüştür.

Çalışmada değerlere karşılık gelen ifadeler, ait oldukları değer başlığı altında tasnif edilmiştir. Tespit edilen ifadelerin yazımı eserde geçtiği şekliyle, eserin aslına uygun olarak ele alınmıştır. Belirlenen ifadeler, kendi başlığı altında değer kavramları ile olan ilişkileri bakımından yorumlanmıştır.

Çalışmada, *Orhun Abideleri* isimli eserde geçen değerlerin hangi sıklıkla geçtiği tespit edilmiş ve ifadelerle hangi oranda örtüştükleri belirlenmiştir. Verilerin analizinde ön plana çıkan değerler de ayrıca tanımlanmıştır. Eserdeki ifadelerin analizinde istatistik programı kullanılarak tablo, frekans ve yüzde hesaplamalarından yararlanılmıştır. Eserin tamamında değerlerle ilgili kavramların tümü tespit edilerek sayısal sonuçlara ulaşılmış ve elde edilen istatistiksel verilerin ışığında bulgular yorumlanmıştır.

Tablo 3.3. *Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında Bulunan Değerlerin Frekans ve Yüzde Dağılımı*

SOSYAL BİLGİLER DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMINDA YER ALAN DEĞERLER		Frekans	%
1.	Adalet /Adil Olma	6	4.76
2.	Aile / Millet Birliğine Önem Verme	10	7.94
3.	Bağımsızlık	11	8.73
4.	Barış	7	5.56
5.	Bilimsellik	5	3.97
6.	Çalışkanlık	10	7.94
7.	Dayanışma	8	6.35
8.	Duyarlılık	5	3.97
9.	Dürüstlük	4	3.17
10.	Estetik / Sanat	5	3.97
11.	Eşitlik	5	3.97
12.	Özgürlük	11	8.73
13.	Saygı	6	4.76
14.	Sevgi	5	3.97
15.	Sorumluluk	7	5.56
16.	Tasarruf	1	0.79
17.	Vatanseverlik	14	11.11
18.	Yardımseverlik	6	4.76
Toplam		126	100.0

Araştırma bulguları verilirken abidelerden değerlere ait ifadeler doğrudan alıntı şeklinde aktarılmıştır. Bulgularda abidelere ait alıntılarda verilen kodlamalar Ergin'in (2019) eseri dikkate alınarak belirlenmiştir. Araştırmada "(...)" ifadesi araştırmacının metin içinde yaptığı kısaltmaları bildirmektedir. Abideler incelenirken

bazı paragraflarda birden çok değere rastlanmış, aynı paragraf farklı değerkler için kaynak gösterilmiştir.

Örneğın;

KT D 1 (...) İnsanlığın üzerine ecdadım Bumin Kağın, İstemi Kağın oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutmuş, düzenlemiş. BK D 11, 12 (...) 700 asker olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış, başkalarına itaat etmiş milleti, cariyeye olmuş, Türk töresinden vazgeçmiş milleti ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş (...) (Ergin, 2019, s.41).

KT- G- 5 = Kül Tigin Yazıtı- Güney Yüzü- Beşinci Satır

BK- K- 6 = Bilge Kağın Yazıtı- Kuzey Yüzü- Altıncı Satır

T2- D- 3 = Tonyukuk Yazıtı İkinci Taş- Doğı Yüzü- Üçüncü Satır

KT- D- 12 = Kül Tigin Yazıtı- Doğı Yüzü- On İkinci Satır

BÖLÜM IV

BULGULAR VE YORUMLAR

Araştırmanın bu bölümünde, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında bulunan değerler (Aile Birliğini Önemsemek, Adil Olmak, Bağımsız Olmak, Bilimsel Yaklaşmak, Barışçı Olmak, Dayanışmaya Önem Vermek, Duyarlı Olmak, Çalışkan Olmak Estetik Yaklaşım, Dürüst Olmak, Özgürlük, Eşit Yaklaşmak, Tasarruflu Olmak, Sevgi ve Saygılı Olmak, Vatansever Olmak, Sorumlu Olmak, Yardımsever Olmak) ayrı temalar biçiminde ele alınmış ve kısaca tanımlanmıştır. Yapılan analizlere yönelik bulgular eserden doğrudan alıntı yapılarak sunulmuş ve bu bulgular yorumlanmıştır. Ayrıca değerlerin eserde yer alma sıklığını gösteren frekans ve yüzde tablosu verilmiştir.

Adalet/Adil Olma Değeri

TDK (2005, s.18) adalet değerini, 1. Bu işi uygulayan, yerine getiren devlet kuruluşları. 2. Herkese hakkına uygun düşeni, kendi hakkı olanı vermek; doğruluk şeklinde tanımlamaktadır. Toplumlari ayakta tutan en önemli değerlerden olan adalet/adil olma değeri, yazıtlarda şu ifadelerle anlatılmaktadır:

KT D 1 (...) İnsanlığın üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin vatanını, töresini tutmuş, düzenlemiş. KT D 3 (...) Bundan dolayı ili öylece tutmuş haliyle. Vatanı tutup töreyi düzenlemiştir. Kendisi öylece. KT D 8 (...) Batıda Demir Kapı'ya kadar ordu gönderilmiş. Çin Kağanının töre ve vatanını almış. KT D 13 (...) Türk töresini bırakan milleti, ecdadımın töresince yaratıp, yetiştirmiştir. Tölis, Tarduş halkını orada sıralamış. BK D 11, 12 (...) 700 asker olup vatanını yitirmiş, kağansızlaşmış halkı, cariye ve kul olmuş halkı, Türk töresini bırakan halkı; atalarımın töresi ile yaratıp, yetiştirmiştir. Tölis, Tarduş halkını orada sıraya dizmiştir. Yabguyu, şadı orada vermiştir. (...). BK D 14 (...) O törenin ardından amcam kağan oldu. Kağan olarak Türk halkını yine sıralayıp, beslemiştir. Fakiri zengin, az olanı çok kıldı... (Ergin, 2019, s.41).

Tablo 4.1. *Adalet /Adil Olma Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Adalet/Adil Olma	6	%4.76
Toplam	126	%100.0

Adalet kavramı ile ilgili olarak yapılan inceleme ve elde edilen bulguların ışığında, Orhun Abideleri'nde, toplumda kanun ve adalet kavramlarının karşılığı olarak “töre” kavramı görülmektedir. Bu dönemde adalet ve kanun yerine geçen töre, insanların doğumundan ölümüne kadar yaşayışlarını şekillendiren toplumsal değerleri oluşturur. Kağanın seçilmesi de dahil toplumsal hayatta bir çok durumu etkileyen yazısız kuralları oluşturan töre, herkes için geçerli kabul edilmiştir. Kağanların devleti kurup önce töreyi düzenlemeleri de devlet ve millet için törenin önemini göstermektedir. Devletin başında bulunan kağanlar törenin gerektirdiklerini uygulayarak, devlet ve millet nizamını sağlamayı amaçlamışlardır. Bu da adalet ve düzene verilen önemi göstermektedir.

Aile/ Millet Birliğine Önem Verme Değeri

TDK (2005, s.45) aile kavramını, aynı soydan gelmiş ya da arasında akrabalık ilişkisi mevcut kişilerin tümüdür; beraber yaşayan yakın ve hısımların tümü şeklinde tanımlar. Toplumun en küçük ve en önemli yapı birimini oluşturan ailenin birliğine ve önemine karşılık gelen ifadeler Orhun Abideleri'nde şu şekilde yer almaktadır:

KT K 9 (...) Annem ve analarım, gelinlerim, ablalarım, prenseslerim, bunca kişi cariyeye olacaktı, ölenler de yurttan yolda yatıp kalacaklardı. KT D 21 (...) Batıda Kengü Tarmana kadar Türk halkını öyle kondurup, düzeni sağladık. O zamanlarda kul kullu olmuş idi. Cariye de cariyeli olmuş idi. Küçük olan kardeş, kendinden büyük olan kardeşini bilmez, oğul da babasını bilmezmiş. KT KD 1 Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde öldü. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde cenaze töreni düzenledik (...). KT G 1 (...) Bunların hepsini dinle. Özellikle de küçük kardeş, milletim, yeğenim, güneydeki şadpıt beyleri, oğlum, kuzeydeki tarkat, bütün soyum, Otuz Tatar, buyruk beyleri... KT D 11 (...) Türk halkı varlığını sürdürsün diye, halkın mutluluğu için babam İlteriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde

tutup yukarı kaldırmış olacaktır (...) KT D 20, 21 (...) Kağan adını burada biz verdik. Küçük kız kardeşim prensesi verdik. Kendisi yanıldı, kağanı öldü, halkı cariyeye, kul oldu (...). Batıdaysa Kengü Tarmana kadar Türk halkını öyle kondurup, düzen verdik. O zamanlarda kul kulluydu. Cariye cariyeliydi. Küçük, büyüğünü; oğul, babayı bilmiyordu. KT D 25, 26 (...) Türk halkının adı sürsün diye, babam kağanı, annem hatunu yükseltmiş olan Tanrı, vatan bahşeden Tanrı, Türk halkının adı sanı devam etsin diye, kendimi o Tanrı kağan oturttu tabii. Mülkü olan halk üzerine oturmam. Elbisesiz, aşsız; düşmüş, perişan halkın başına geldim. Küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın, amcamızın kazandığı halkın adı sanı devam etsin. BK G 10 Türk'üm için, halkım için iyi olanı o şekilde kazandım. Bu kadar kazanıp babam kağan köpek yılı, onuncu ay, yirmi altıda vefat etti. Domuz yılı, beşinci ay, yirmi yedide cenazesini düzenledim. BK K 9 Tanrı'nın sözü için kendim oturduğumda dört taraftaki halka düzen verdim, tertibe soktum... Türgiş Kağanının kızını oldukça büyük bir düğünle oğluma alıverdim. T1 K 6, 7 (...) On Ok halkı eksiksiz dışarı çıkmış derler. Çin ordusu varmış. Bunu duyan kağanım, ben eve ineyim dedi. Hatun yok olmuştu. Ona cenaze düzenleyeyim dedi... (Ergin, 2019, s.59).

Tablo 4.2. *Aile/Millet Birliği Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Aile/Millet Birliği	10	%7.94
Toplam	126	%100.0

Çalışmada elde edilen bulgular doğrultusunda, aile/millet birliği değerinin önemi abidelerde sıkça vurgulanmıştır. Orhun Abideleri'nde hür ve güçlü yaşamının birlik ve beraberlikle mümkün olacağı ifade edilmiştir. Bir toplumun millet olabilmesi de ortak değerler çerçevesinde birlikte mücadele etmesiyle mümkündür. Aileye verilen önem anlatılırken, esaret altına girildiğinde kadınların korunamayacağı, oğulların kardeşlerini, babalarını bilmez olacağı ve böylece ailenin yok olacağı belirtilmiştir. Ayrıca aile birliğine verilen önem ve aileye duyulan sevgi, aile bireylerinin ölümünden duyulan üzüntü ifadelerinde görülmektedir. Aile bireylerinin ölümünün ardından hassasiyetle düzenlenen yas törenleri de toplumda

ailenin önemini göstermektedir. Ayrıca Orhun Abideleri'nde başka milletlerle akrabalık bağı kurulduğu ve aile olmanın barış ortamına sağladığı katkı da görülmektedir. Sonuç olarak yapılan her işte aile kavramı ön planda tutulmuş, aile-millet birliğinin ve yararının gözetilmesi gerektiği anlatılmıştır.

Bağımsızlık Değeri

Bağımsızlık kavramı, TDK (2005, s.178) tarafından bağımsız olmak durumu ya da niteliği, istiklal olarak tanımlanmaktadır. Türk milletinin karakterinde ve idealinde yer bulan hür yaşama ve bağımsızlık değerine, Orhun Abideleri'nde şu ifadelerde yer verilmiştir:

KT D 15 Kırk yedi kere ordu göndermiş, yirmi savaşa girmiş. Tanrı'nın yardımıyla vatani olanı vatansızlaştırmış, kağanı olanı kağansız kılmış, düşmana galip gelmiş, dizli olana diz çöktürmüş. KT D 11 (...) Türk halkı sürsün diye, bir arada olsun diye babam İlderis Kağanı, Annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak (...). KT D 7 Türk halkı, vatani yaptığı vatanını elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybetmiş. Çin halkına beylik erkek evladı kul olmuş, hanımlık kız evladı cariyeye oldu. Türk beyleri Türk ismini bırakmış. KT D 18, 19 Yekün olarak yirmi beş kere askerler gönderdik, on üç kere savaşa girdik. Vatani olanı vatansızlaştırdık, kağanlıyı kağansızlaştırdık, dik başlı olana diz çöktürmüş. Türgiş Kağanı halkımızdı. Bilmediğinden dolayı, bize karşı yanlış harekette bulunduğundan dolayı kağanı hayatını kaybetti. Beyleri de hayatını kaybetti. On Ok kavmi zulme uğradı (...). KT D 20, 21, 22, 23 (...) Kendi yanılığa uğradı, kağanı hayatını kaybetti, halkı kul ve cariyeye oldu. Köğmenin yeri, suyu sahipsiz olmasın diye Az, Kırgızları düzene koyup geldik. Savaşık... Yurdunu geri verdik Kadırkan ormanını geçerek halkı öyle kondurup, düzene koyduk. Batıda Kengü Tarmana kadar Türk milletini öyle kondurup, düzene koyduk. O zamanlarda kul kullu olmuştu. Cariye de cariyeli olmuştu. Küçük, büyüğünü; oğul babayı bilmezdi. Bu şekilde kazanılıp, düzene sokulmuş yurdumuz, töremiz vardı. Türk, Oğuz beyleri, halkı dinleyin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk halkını, yurdunu, töresini kim boza bilecekti? Türk halkı, vazgeç, pişman ol! Disiplinsiz olduğundan ötürü, beslemiş olan bilgili kağanınla, iyi yurduna yönelik kendin yanlış yaptın, kötü hale getirdin. Silahlılar nereden gelerek dağıtarak göndermişti? Mızraklılar nereden gelip

sürüp göndermişti? Mukaddes Ötüken ormanının halkı gitti. KT D 29, 30 Tanrı affetsin, devletim bulunduğundan dolayı, kismetim olduğundan dolayı, ölmek üzere olan halkı besledim. Giysisiz halkı giysili, fakiri zengin yaptım. Kıymetli yurdundan, kağanlıdan daha büyük yaptım. Dört bir yandaki halkı hep bir araya getirdim, düşmanları azalttım. Hep bana hizmet etti. İş gücü veriyor. Bu kadar töreyi kazanıp küçük kardeşim Kül Tigin öylece hayatını kaybetti (...). KT K 8 Kül Tigin az yağızına binerek saldırdı. İki askeri mızrakla öldürdü. O ordu orada can verdi. Amga kalesinde kışı geçirip ilkbaharda Oğuz'a doğru ordu gönderdik. Kül Tigin'i evdekileri koruması için bırakarak, koruma tedbiri aldık. Oğuz düşman merkezini bastı. KT G 9, 10 (...) Tanrı istediği için, kendim devletli olduğum için, kağan oldum. Kağan olup aç, fakir insanları hep toplattım. Fakiri zengin yaptım. Az kişiyi çok kıldım. Yoksa bu sözüm yalan mı? Türk beyleri, insanları, bunu dinleyin! Türk halkını toplayıp vatan tutacağını burada vurdum (...). BK D 7 (...) Türk milleti vatan haline getirdiği vatanını elden çıkartmış, kağan yaptığı kağanını kaybetmiş. Çin halkına beylik erkek evladını kul yaptı, hanımlık kız evladını cariye yaptı. Türk beyleri Türk ismini bıraktı. Çinli olan beyler Çin adını tutarak, Çin kağanının buyruğuna girmiş. BK D 9, 10 Kağanlı millettim, kağanım nerede, ne kağana işi, gücü veriyorum dermiş. Böyle diyip Çin kağanına düşman olmuşlar. Bu kadar işi, gücü vermediğini düşünmeden, Türk halkını öldüreyim, soyunu kurutayım dermiş. Yok olmak üzereymiş. Yukarı Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türkler varlığını sürdürsün diye, millet olmaya devam etsin diye, babam İlteriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır. T1 B 1-5 Bilge Tonyukuk ben kendim Çin vatanında kılındım. Türk milleti Çin'in buyruğundaydı. Türk halkı hanını bulamayıp Çin'den ayrıldı, hanlandı. Hanını bırakıp Çin'e tekrar kul oldu. Tanrı şöyle demiştir: Han verdim, hanını bırakıp kul oldun. Kul olduğundan dolayı Tanrı öldürmüştür. Türk halkı yok oldu, öldü, mahvoldu. Türk halkının yerinde soyu kalmadı. Ormanda taşa kalmış olanı toplanıp yedi yüz kişi oldu. İki kısmı atlıydı, bir kısmı yayaydı. Yedi yüz insanı yönetebilen büyükleri şad idi; Katıl dedi. Katılanı ben idim. Bilge Tonyukuk. Kağan mı kılalım, dedim (Ergin, 2019, s.45).

Tablo 4.3. *Bağımsızlık Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Bağımsızlık Değeri	11	%8.73
Toplam	126	%100.0

Orhun Abideleri incelendiğinde, Türk milletinin tarihin her döneminde bağımsız yaşama idealiyle birçok mücadele verdiği ve bu uğurda büyük savaşlar yaptığı görülmektedir. Türk milleti verilen bu mücadeleleri ve kahramanlıkları milletine ait birçok eserde işlemiştir. Orhun Abideleri'nde de bu mücadelelere ve elde edilen başarılarla şahit olunmaktadır. Hür olmanın onuru, esaretin zorluğu metinlerde sıkça işlenmiştir. Bir milletin hür ve bağımsızlığı ölçüsünde millet olabildiği vurgulanmıştır. Türk milleti için bağımsızlığın önemi eserde anlatılan hürriyet mücadelelerinden de anlaşılmaktadır. Orhun Abideleri'nde, Türk milletinin bağımsız bir devlet olmanın önemini kavradığı görülmektedir. Türk milletine ait, Orhun Abideleri gibi bağımsızlık değerini vurgulayan metinleri yeni nesillere kavratmak, bu nesillerin devlet ve millet olarak hür olma bilinciyle yetişmelerini sağlayacaktır.

Barış Değeri

TDK (2005, s.201) barış değerini, çatışmanın bittiğinin bir sözleşmeyle belirtilmesi sonrasındaki durum, sulh; karşılıklı anlayış, uyumluluk ve hoşgörüyle oluşturulmuş bir ortam şeklinde tanımlamaktadır. Türk milleti için bulundukları yerde barışın ve nizamın olması büyük önem taşımaktadır. Orhun Abideleri'nde barış değerine verilen önem şu ifadelerde vurgulanmaktadır:

KT G 4, 5 (...) Burada bulunup Çin halkıyla uzlaştım. Altın, gümüş, ipek ve ipekten yapılanları sorunsuz veriyorlar. Çin halkı tatlı dilli, ipek kumaşları yumuşakmış (...). KT D 30 (...) Halkı daima, düşmansız kıldım. Her zaman bana itaat etti (...). KT D 27 Türkler için akşam uyumadan, sabah oturmadan çalıştım. Küçük kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile çok zor şartlarda kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti ateş ve su kılmadım. KT D 20, 21 Kögmenin yeri, suyu sahipsiz

kalmasın diye Az, Kırgız kavmini düzene koyarak geldik (...). Doğuda Kadirkan ormanını aşip milleti oraya yerleştirdik, öyle düzene koyduk. Batıda Kengü Tarmana kadar Türk halkını öyle yerleştirdik, öyle düzene koyduk. BK D 4 Doğuda Kadirkan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar yerleştirmiş. İkisinin arasında fazla teşkilatlı olmayan Gök Türkü düzene sokarak öylece oturuyormuş. Bilgili kağanmış, cesur bir kağanmış. Beyleri de insanları da doğruymuş. Bundan dolayı vatani düzende tutmuş tabii. Yurdu düzende tutup töreyi düzenlemiş. Kendisi ondan sonra vefat etmiş. BK K 1, 2 Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı, bu zamanda oturdum. Sözümü tümüyle dinle. Özellikle bütün soyum, küçük kardeş yeğenim, güneydeki şadpıt beyleri, oğlum, kuzeydeki tarkat, milletim, Otuz Tatar, buyruk beyleri, ... Dokuz Oğuz beyleri, halkı! Bu sözümü dikkatle dinle: Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir. Bunca milleti hep düzene koydum. Şimdi o, kötü değildir. Türk Kağanı Ötüken ormanında yaşarsa yurttaki sıkıntı yoktur. BK K 9 Babam kağan, amcam kağan yerleştğinde dört bir taraftaki insanları nasıl düzene koymuş... Tanrı istediği için kendim oturduğumda dört taraftaki halkı düzene koyup tertitledim... kıldım... Türgiş kağanına kızımı büyük bir düğünle alıverdim (Ergin, 2019, s.37).

Tablo 4.4. *Barış Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Barış Değeri	7	%5.56
Toplam	126	%100.0

Elde edilen bulgular ışığında, Orhun Abideleri'nde kağanların bölgelerine nizam getirmek için sorun çıkaran devletleri kendine bağlayarak düşmanlıkları sonlandırma gayretleri, Çin devleti ile barış antlaşmaları yapmaları ve diğer devletlerle de ilişkilerini iyi tutma çabaları barışa verilen önemi göstermektedir. Hakimiyetleri altındaki toplulukları birbirlerine düşman edecek davranışlardan kaçınmaları da barış değerinin önemini göstermektedir. Ayrıca diğer devletlerle evlilik yoluyla kurdukları akrabalık bağları da barış ortamını sağlama ve devam ettirme gayretinin bir başka göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilimsellik Değeri

Bilimsellik kavramı, belirli bir mevzunu bilme arzusundan gelen, belirli bir gayeye yönelmiş bir yöntemli araştırma ve bilgi edinme sürecidir (TDK, 2005, s.269). Bilgili olmanın yararları ve bilgisizliğin devlet ve millet için getirdiği kötü sonuçlar, Orhun Abideleri’nde şu ifadelerde karşımıza çıkmaktadır:

KT D 3 (...) Bilgili bir kağanmış, cesaretli kağanmış elbette. Hem beyleri hem halkı doğruymuş. Bundan dolayı yurdunu nizamda tutmuş elbette, vatanını tutarak töreyi oluşturmuş (...). KT D 5, 6 (...) Sonrasında küçük kardeşi, büyük kardeşi gibi olmamış olacak, oğul babası gibi olmamış olacak. Bilgisi olmayan kağan başa gelmiş, iyi olmayan kağan başa gelmiş. Emri de bilgisizmiş haliyle, kötüymüş elbette. Çin milleti oyunbaz hareket ettiği, yanıltıcı olduğundan ötürü, kardeşleri birbirine düşman ettiğinden dolayı, bey ve halkı birbirine düşürdüğünden dolayı, Türk halkı, vatanı yaptığı topraklarını gözden çıkarıp, kağan yaptığı kağanı kaybetmiş. KT G 6, 7 İyi olan bilgin kişiyi, iyi olan cesaretli kişiyi yürütmezmiş. Bir kişi yanılırsa kabilesi, halkı, akrabalarına kadar barınamazmış. Hoş lafına, ipek kumaşına aldanarak, öldün ve ölürsün! Güneyde Çogay ormanına, Tögültün ovasına göç edeyim dersin de ölürsün! Oradaki kötü insan şu şekilde öğretirmiş: Uzaksa kötü mülk verir, yakınsa iyi mülk verir şeklinde öğüt veriyormuş. Cahil insan da o öğretiyi almış, yakına giderek, çok insanını öldürdün! T1 K 5 Türgiş kağanından casus çıktı. Sözü şu şekilde: Doğuda kağana doğru ordu gönderelim demiş. Göndermezsek, bizi kağanı kahramanmış, müşaviri biliciymiş, ne zaman bir şey meydana gelse bizleri öldürecektir demiş. BK D 4 (...) Bilgin bir kağanmış. Cesaretli bir kağanmış. Emirleri bilgiliymiş elbette. Cesaretliymiş elbette. Beyler de halkı da doğruymuş. Bundan dolayı yurdu sağlam kalmış elbette. Vatanı bir arada tutarak töreyi düzenlemiş (Ergin, 2019, s.41).

Tablo 4.5. *Bilimsellik Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Bilimsellik Değeri	5	%3.97
Toplam	126	%100.0

Çalışmada elde edilen bulgular doğrultusunda, abidelerde bilgili olmanın yararlarına vurgu yapıldığı görülmektedir. Orhun Abideleri'nde kağanların, devleti idare edenlerin bilgili olmasının önemine vurgu yapılmış, devletin ve milletin aydınlık geleceğinin bilgili olmakla mümkün olacağı anlatılmıştır. Göktürklerde bilge insanlara ve onların kararlarına duyulan güvenin bir işareti olarak devlet idaresinde bulunan “*Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk*” isimleri görülmektedir. Abidelerde bilgisiz kimselerin kararlarının devleti ve milleti nasıl felakete sürüklediğinden bahsedilmiş, cahilliğin neden olduğu kötü sonuçlara vurgu yapılmıştır. Kağanların ve yardımcılarının devlet ve millet için aldıkları kararlarda ve yaptıkları uygulamalarda bilgi temelli hareket etmelerinin önemi ve gerekliliği ifade edilmiştir.

Çalışkanlık Değeri

Çalışkanlık değeri, çalışmaktan hoşlanan, çaba gösteren, faal; çalışmak işi, say, emek şeklinde tanımlanır (TDK, 2005, s.387). Türk milletinin devleti ve milleti için hiçbir gayret ve mücadeleden kaçınmayacağı, abidelerde de şu ifadelerle anlatılmıştır:

T2 D 1, 2 (...) Kapgan Kağan yirmi yedi yaşında... orada... idi. Kapgan Kağan oturdu. Akşam uyumadan, sabah oturmadan çalıştı. Kızıl kanımı döktürerek, kara terimi koşturarak işi gücü verdim her zaman. Uzun keşif kolunu yine gönderdim hep. KT D 27 (...) Türk halkı adına akşam uyumadan, sabah oturmadan çabaladım. Kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile zorluklarla kazandım. Öyle kazanarak bütün halkı ateş ve su kılmadım (...). KT D 8 Doğuda gün doğusunda Bökli kağana kadar askerleri göndermiş. Çin kağanına ilini, töresini alıvermiş. KT D 29, 30 Tanrı bahşetsin devleti varlığından dolayı, kısmetim olduğundan dolayı, ölmek üzere olan halkı canlandırıp doyurdum. Kıyafetsiz halkı kıyafetli, fakiri zengin hale getirdim. Az nüfusu çok yaptım. Kıymetli toprakları olandan, kıymetli kağanı olandan daha iyi hale getirdim. Dört bir yandaki halkı birleştirdim, düşmanı azalttım. Daima benim sözüm geçti. İş gücü veriyor. KT D 18 Yekün olarak yirmi beş kere askerler gönderdik, on üç kere savaş yaptık. Yurdu olana yurdunu kaybettirdik, kağanlıyı kağansızlaştırdık. Cesura diz çöktürdük. Dik başlıya baş eğdirdik. KT D 16 (...) Amcam kağan olarak başa gelerek Türk halkını tekrar düzene soktu, besledi. Fakiri

zengin yaptı, azı fazlalaştırdı. KT G 10 Kağan olup fakir ve karnı aç olan halkı hep doyurdum. Fakiri, zengin hale getirdim. Az nüfusun çok olmasını sağladım (...). BK K 9 Babam kağan, amcam kağan olduğunda dört bir yandaki halkı nasıl nizam etmiş... Tanrının bahşetmesiyle kendim kağan olduğumda dört bir yandaki halkı düzene koymuş ve geliştirmiş. BK K 7 Tanrının bahşetmesiyle, ben devletli olduğumdan dolayı kağan oldum. Kağan olunca fakir ve karnı aç olan halkı doyurdum. Fakiri zenginleştirdim. Az nüfusun çoğalmasını sağladım. T1 G 1 Geyik ve tavşan ile beslenerek yaşıyorduk. Halkın karnı doymuştu. Düşmanlarımız etrafımızda bizim yanmamızı beklerken, biz ateşin kendisiydik... (Ergin, 2019, s.111).

Tablo 4.6. *Çalışkanlık Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Çalışkanlık Değeri	10	%7.94
Toplam	126	%100.0

Araştırmada elde edilen bulgular, Türk milletinin tarihin her döneminde çalışkan, devletin ve milletin refahı için gayret eden bir millet olduğunu göstermektedir. Orhun Abideleri'nde devleti yöneten kağanların devleti için birçok zorlu mücadelelere girdikleri ve çok çalışarak milletin refahı için uğraştıkları görülmektedir. Abidelerde kağanların devletin ve milletin tehlikeye düştüğü anlarda kendi rahatlarını düşünmeden, hiç durmadan milletin varlığı için gayret ettikleri ve zorda olan halka her zaman yardım ederek, sahip çıkmaya çalıştıkları görülmektedir. Kağanlar devletin ve milletin refahı için mücadele etmeyi bir görev bilmişler ve bu mücadelenin kutsiyetine inanmışlardır.

Dayanışma Değeri

TDK (2005, s.283) tarafından dayanışma değeri; belirli bir topluluğun faydasını gözetme. Birlik olma durumu olarak tanımlanmaktadır. Türk milleti tarihin her döneminde devleti ve milleti zorda kaldığında dayanışmanın en güzel örneklerini

sergilemiştir. Orhun Abideleri'nde dayanışma değeri ilgili olarak şu ifadeler görülmektedir:

KT D 29 (...) Yaratıcı affetsin, devletim mevcut olduğundan dolayı, kısmetim olduğundan dolayı, ölmekte olan halka can verip, doyurdum. Kıyafetsiz halkı kıyafetli kıldım, fakiri zenginleştirdim. Az nüfusun artmasını sağladım (...). BK D 21, 22 (...) Küçük kardeşim Kül Tigin iki şad, küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk. Babamızın amcamızın kazanmış olduğu milletin adının varlığını sürdürebilsin diye, Türk halkı için akşam uyumayıp, sabah oturmadan çalıştık (...). KT G 10 Kağan olup fakir ve karnı aç olan halkıma yardım ettim. Fakiri, zengin hale getirdim. Az nüfusun çok olmasını sağladım KT D 16 (...) Bu kurulu düzenin üzerine kağan geldi. Amcam kağan olarak Türk milletini yeniden düzene koydu, doyurdu. Fakiri, zengin hale getirdi. Az nüfusun çok olmasını sağladı KT D 21, 22 (...) Doğuda Kadirkan ormanını geçerek halkı oraya taşıdık, öyle düzen getirdik. Batıda Kengü Tarmana kadar Türk halkını öyle yerleştirip, düzene soktuk. (...) Yoğun çabalarla gelişmiş, düzen getirilmiş bir yurdumuz, töremiz vardı. KT D 28 Ben kağan olduğumda, her yere giden halk ölüp bitip, yayan ve çıplak bir şekilde geri döndü. Halkı beslemek için, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabi kavmine doğru, güneyde Çin'e doğru on iki kere büyük bir ordu gönderdim. KT D 26, 27 Mülke sahip, zengin bir halkın başına gelmedim. İşte aşsız, dışta kıyafetsiz; düşmüş, perişan olmuş bir halkın başına geldim. Küçük kardeşim Kül Tigin ile anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu halkın adının hükmünün devam etmesi adına, Türkler için akşam uyumadan, sabah oturmadan çalıştım. Küçük kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile tırnaklarımla kazıyarak kazandım. Öyle kazanıp bütün halkı ateş ve su kılmadım. T1 G 1 Geyik ve tavşanla beslenerek yaşıyorduk. Halkın karnı toktu. Düşmanlarımız etrafımızda ocak gibiydi ancak biz ateşin kendisiydik (Ergin, 2019, s.51).

Tablo 4.7. *Dayanışma Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Dayanışma Değeri	8	%6.35
Toplam	126	%100.0

Yapılan araştırmadan elde edilen bulgular, Türk milletinin tarihin her döneminde gösterdiği dayanışma ile hür olarak varlığını sürdürme gayreti içinde olduğuna işaret etmektedir. Orhun Abideleri'nde kağanların halkından ihtiyaç sahiplerine yardım etmek için yaptıkları mücadele ve milletin refahı için gösterdikleri azim toplumda dayanışmanın en büyük örneklerini sunmaktadır. Bilge Kağan ile kardeşi Kül Tigin devletin ve milletin varlığının devamı için düşmanlarına karşı birlikte mücadele etmişler ve büyük bir dayanışma örneği göstermişlerdir. Devletin ve milletin selameti için Türk kağanlarının ve milletin varlıkta ve yoklukta hep beraber verdikleri mücadele dayanışma değerinin toplumdaki yerini ve önemini göstermektedir.

Duyarlılık Değeri

Duyarlılık değeri, duygu ve duyuları kavrayabilme becerisi hassasiyet, duygunluk; düşük güçte bir etkiye yönelik, tepki gösterebilme becerisi olarak tanımlanır (TDK, 2005, s.580). Orhun Abideleri'nde duyarlılık değeri ile ilgili ifadeler şöyledir:

KT K 11 (...) Öyle düşüncelere daldım. Gözyaşım aksa, durdurarak, gönlüm ağlamayı istese reddederek düşüncelere daldım. Oldukça fazla düşündüm (...). T1 D 5 (...) Türkler tekrar karışıklık baş göstermiş demiş. Oğuzu tekrar zor durumdadır demiş. Bunları duyup da akşam uykum gelmemekteydi. KT D 9 Türk milletinin bazısı şunu demiş: Yurda sahiptim, yurdum şimdi nerede, kim için vatani kurtarıyorum dermiş. Kağanı olan bir halktım, kağanım nerede dermiş. KT G 9 Hep orada mahvoldun, yok ediliyordun. Orada geri kalanınla her yere hep daha zayıf ve sürünerek gidiyordun. T1 G 2-5 Casusun lafı şu şekilde: Dokuz Oğuz halkının üzerine kağan geldi der. Çin'e doğru Ku'yu, generali göndermiş. Kıtaya doğru Tongra Esimi göndermiş, lafı şu şekilde göndermiş: Az nüfuslu Türk halkı ilerliyormuş; kağanı cesaretliymiş; müşaviri bilginmiş; o iki kişi olduğu sürece seni, Çin'i yok edecek derim; doğuda Kıtayı yok edecek derim; beni, Oğuzu da öldürecek derim; Çin, güney taraftan saldırıya geç; ben de kuzey yönden saldırıya geçeyim; Türk halkı, bu şekilde gelişmeye devam etmesin. Hatta hepsini yok edelim derim. O sözleri duyup da akşam uykum gelmedi, sabah içimden oturmak gelmedi... (Ergin, 2019, s.61).

Tablo 4.8. *Duyarlılık Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Duyarlılık Değeri	5	%3.97
Toplam	126	%100.0

Araştırmada elde edilen bulgular, Türklerin değer verdikleri vatan, aile gibi konularda çok hassas olduklarını ve duyarlılık gösterdiklerine işaret etmektedir. Orhun Abideleri'nde devletin karışıklık içine düştüğü anlarda kağanların büyük bir gayret gösterdikleri ve sıkıntıları bertaraf etmek için mücadele ettikleri anlatılmıştır. Kağanlar büyük bir hassasiyetle halkının zor zamanlarında onları korumak ve refah içerisinde olmaları için büyük gayretler göstermişlerdir. Devleti idare edenlerin devletine ve milletine duydukları derin sevgi milletin varlığını devam ettirmek için verdikleri büyük mücadelede görülmektedir. Devletin tehlike altında olduğunu hissettikleri zamanlarda kağanların ifadeleri duyarlılığın en güzel örneklerindendir. Ayrıca Kağanların kardeşlerinin ölümü üzerine duydukları üzüntüyü anlatan ifadeleri ve onlar için yaptırıldıkları törenler de duyarlılığın bir başka örneğidir.

Dürüstlük Değeri

TDK (2005, s.550) dürüstlük değerini: Doğru ve dürüst olmak, doğru olana yakışan biçimde davranmak, dürüstlük, adalet; düşüncenin gerçeğe uyum sağlaması, önerme ve yargıların gerçeğe uyumluluğu olarak tanımlar. Türk milleti, devlet ve millet nizamını töresine bağlı kalarak sağlamıştır. Törenin ve nizamın devam etmesini ise doğruluk ve dürüstlük üzere olmanın bir sonucu olarak görmüşlerdir. Yazıtlarda dürüstlük değerine şu ifadelerde yer verilmiştir:

KT G 10 (...) Az nüfusun artmasını sağladım. Bu sözlerimde yanlış mı bulunmakta? Türk beyleri, halkı bunu dinleyin! (...). KT D 3 (...) Bilgin bir kağanmış, cesaretli bir kağanmış. Emri de bilginmiş elbette. Beyler ve halkı da doğruymuş (...). KT G 5-7 Çinlilerle uzlaştım. Değerli metalleri, ipeği ipekliyi sorun etmeden veriyordu. Çin halkı tatlı dilliymiş, ipek kumaşı yumuşakmış. Tatlı dille, yumuşak ipek kumaşla kandırıp uzaktaki milletleri kendine bu şekilde çekermiş. Bağ kurup, sağlamlaştırdıktan sonra, kötü planlarına başlarmış. İyi bilen kişiyi, cesaretli

kişiyi barındırmazmış. Biri yanılırsa, kabilesi de halkı da akrabalarına kadar barındırmamış. Tatlı diline, yumuşak ipek kumaşına aldanarak, Türk halkı, ölüyordu; Türk halkı, öleceksin! Güneyde Çogay ormanına, Tögültün ovasına yerleşeyim diye düşünürsen, öleceksin! Orada kötü biri şunları belletiyormuş: Uzaksa kötü şeylere sebep olur, yakınsa iyi şeylere sebep olur diyormuş. Cahil insan da o lafı benimseyip, yakına giderek, çok insan, öldün! BK K 7 Kağan olun fakir ve karnı aç olan halkı hep toplattım. Fakiri zenginleştirdim. Az olan nüfusun artmasını sağladım. Bu söylediklerimde aldatmaca mı var? (Ergin, 2019, s.39).

Tablo 4.9. *Dürüstlük Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Dürüstlük Değeri	4	%3.17
Toplam	126	%100.0

Araştırmada elde edilen bulgular Türklerin, töresinin devamı için doğruluk ve dürüstlük üzere yaşama gayreti içinde olduğunu göstermektedir. Orhun Abideleri'nde kağanların yalan söylememek üzerinde sıkça durdukları, beylerin ve milletin doğruluk üzere olduğuna vurgu yapılmıştır. Orhun Abidelerinde Çin'in yalan üzerine kurulu bir politikayla Türk milletine büyük zararlar vermeye çalıştığı ve Türklerin bunlara aldanmayarak varlığını devam ettirebileceği ifade edilmiştir. Abidelerde Türk devletinin ve töresinin varlığının devamı milletin ve devleti yönetenlerin doğruluk, dürüstlük değerlerine bağlılığının bir sonucu kabul edilmiştir. Ayrıca Orhun Abidelerinde kağanların, devleti için verdiği mücadeleyi büyük bir açık yüreklilikle anlatması bir anlamda millete hesap vermesi de dürüstlüğün önemli bir göstergesidir.

Estetik/Sanat Değeri

TDK (2005, s.1695) tarafından sanat/estetik değeri, bir tasarım, duygu, güzellik vb. yansıtmada kullanılan tekniklerin tümü ya da bu yansıtmaya neticesinde meydana gelen üstün yaratıcılık olarak tanımlanmıştır. Orhun Kitabeleri'nde estetik/sanat değeri ile ilgili şunlar ifade edilmiştir:

KT K 13 (...) Kırgız kağanından Tarduş İnançu Çor geldi. Türbe, resim yapan, kitabe taşı sanatçısı olarak Çin kağanının yeğeni Çang general geldi. KT G 11-12 (...) Ben uzun ömürlü taş yontturdum... Çin kağanından resim sanatçısı getirdim, resim yaptırdım. Benim ricamı yerine getirdi. Çin kağanının çalışanı olan resim sanatçısını gönderdi. Ona bambaşka bir türbe yaptırttı. İçi ve dışına güzel ve farklı resimler yaptırttı. Taş yontturdum. Gönüldeki sözümü yazdırdım... On ok oğluna, yabancına kadar bunu görüp biliniz. Sonsuza gidebilecek taş yontturdum. KT KD 1 Kül Tigin koyun yılında on yedinci günde vefat etti. Dokuzuncu ay, yirmi yedinci günde cenazesini düzenledik. Kitabe taşını, türbesini, resmini maymun yılında yedinci ayında, yirmi yedinci gününde tümüyle bitirdik. Kül Tigin kırk yedi yaşındayken bulut çöktürdü... Birçok resim sanatçısını Tuygut vali getirtti. BK GB 1 Bilge Kağan kitabesini Yollug Tigin ile yazdım. Bu kadar resmi, türbeyi, sanatı... Kağanın yeğeni Yollug Tigin ben bir ay dört gün oturup yazdım, resimlettim. BK K 14, 15 (...) Sonrasında Çin kağanının çalışanı olan resim sanatçısını gönderdi. Ona bambaşka bir türbe yaptırttı. İçi ve dışına güzel ve farklı resimler yaptırttı. Taş yontturdum. Gönüldeki sözümü yazdırdım... On ok oğluna, yabancına kadar bunu görüp biliniz. Sonsuza gidebilecek taş yontturdum... O taş türbesini... (Ergin, 2019, s.61).

Tablo 4.10. *Estetik/Sanat Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Estetik/Sanat Değeri	5	%3.97
Toplam	126	%100.0

Çalışmada elde edilen bulgular ışığında kitabelerde, sanatlı söz ve sanatkarane yapı anlamında birçok estetik değer görülmektedir. Orhun Abideleri'nde kağanların devlet ve milletle ilgili düşüncelerini kitabelere yazdırmaları ve bu kitabelerde atasözü, deyim, benzetme gibi söz sanatlarının kullanılmasıyla oluşan anlatım zenginliği edebi ve estetik bakımdan yüksek bir değere işaret etmektedir. Çin'den özel sanatkarların mezar taşı, türbe yapımı ve bunlar üzerine resim yapılması ile ilgili davet edilerek, ölen kişinin ardından yaptırılan sanatsal anıt mezarlar da estetik değerinin önemli bir göstergesidir. Bunun bir örneği olarak Kül

Tigin Abidesi ve türbesinin inşasında Türk ve Çinli sanatkarların birlikte çalıştığının ifade edilmesi gösterilebilir.

Eşitlik Değeri

TDK (2005, s.657) eşitlik kavramını iki ya da fazlası şeyin denk olması durumu, musavilik, denklik, muadil, musavat; hukuki yönden insanlar arasında ayrım olmaması durumu şeklinde tanımlamıştır. Orhun Abideleri'nde eşitlik değeri ile ilgili şu ifadeler bulunmaktadır:

KT G 10 (...) Kağan olarak başa gelip fakir ve karnı aç olan halkı doyurdum. Fakiri zenginleştirdim. Az nüfusun artmasını sağladım. Söylediklerimde aldatmaca mı var? (...). BK D 14 O töre üzerine amcam kağan başa geldi. Başa gelerek Türk halkını yeniden düzenledi, doyurdu. Fakiri zenginleştirdi, az nüfusun artmasını sağladı (...). BK D 23 (...) Sonrasında Tanrının yardımıyla devletim, kismetim bulunduğundan, ölmek üzere olan halkı doyurdum. Kıyafetsiz halkı kıyafetli yaptım. Fakiri zenginleştirdim. KT D 16 (...) Amcam kağan başa gelerek Türk halkını yeniden düzenledi, doyurdu. Fakiri zenginleştirdi, az nüfusun artmasını sağladı KT D 29 Yaratıcı affetsin, devletim mevcut olduğundan dolayı, kismetim olduğundan dolayı, ölmekte olan halka can verip, doyurdum. Kıyafetsiz halkı kıyafetli, fakiri zenginleştirdim. Az nüfusun artmasını sağladım... (Ergin, 2019, s.39).

Tablo 4.11. *Eşitlik Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Eşitlik Değeri	5	%3.97
Toplam	126	%100.0

Çalışmada ulaşılan bulgular, kağanların idaresi altındaki herkese eşit ve adil davranmaya çalıştığını göstermektedir. Orhun Yazıtları'nda, kağanların milletini bir bütün halinde gördüğü, hepsinin ihtiyaçlarını giderme gayesinde olduğu ve halkına eşit yaklaştığı anlaşılmaktadır. Abidelerde, kağanların devleti ve milleti idare ederken töreye ve toplum değerlerine bağlı kaldığı ve onları koruma ve onlara yardım etme noktasında eşitlikçi bir yaklaşım benimsediği görülmektedir.

Özgürlük Değeri

TDK (2005, s.1557) özgürlük değerini: Herhangi bir zorlama ve kısıtlamaya bağlı olmadan düşünmek ya da davranmak; herhangi bir koşula bağlı olmamak, serbest, hürriyet şeklinde tanımlar. Türk milleti varlığını hür olarak devam ettirebilmek için çok mücadeleler vermiş ve bu uğurda çok bedeller ödemiştir. Özgürlük değeri ile alakalı olarak abidelerde şu ifadeler bulunmaktadır:

KT D 15 Kırk yedi kere ordu göndermiş, yirmi savaşa girmiş. Tanrının yardımıyla vatanı olanı vatansızlaştırmış, kağanı olanı kağansızlatmış, düşmana üstün gelmiş, dik başlı olana diz çöktürmüştü. KT D 11 (...) Türk halkı sürsün diye, bir arada olsun diye babam İlderis Kağanı, Annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak (...). KT D 7 Türk halkı vatan haline getirdiği vatanını gözden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybetmiş. Çin halkına beylik erkek evladı kulluk etti, hanımlık kız evladı cariyelik etti. Türk beyleri Türk ismini bıraktı. KT D 18, 19 Yekün olarak yirmi beş kere ordu gönderdik, on üç defa savaşa girdik. Yurdu olanın yurdunu aldık, kağanı olanı kağansızlaştırdık. Düşman üstünde otorite oluşturmuş, dik başlı olana diz çöktürmüştü. Türgiş Kağanı Türk'ümüz, halkımızdı. Bilgisizliğinden, bize karşı yanlış hareketleri olduğundan dolayı kağanı hayatını kaybetti. Beyleri de hayatını kaybetti. On Ok kavmi zulüm gördü (...). KT D 20, 21, 22, 23 (...) Kendi yanılınca, kağanı öldü, halkı da cariyelik ve kulluk etti. Köğmenin yeri, suyu sahipsiz kalmasın diye Az, Kırgız kavmini düzene koyup geldik. Savaşık... Yurdunu yeniden verdik Kadirkan ormanını geçerek halkı oraya yerleştirip, düzenledik. Batıda Kengü Tarmana kadar Türk halkını yerleştirip düzene koyduk. O zamanlara kadar kul kullu olmuştu. Cariye de cariyeli olmuştu. Küçük olan kardeş, kendinden büyük olan kardeşini bilmiyor, oğul da babasını bilmiyormuş. Bu şekilde kazanılmış, düzenlenmiş vatanımız, töremiz bulunmaktaydı. Türk, Oğuz beyleri, milleti dinleyin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk halkı yurdunu, töreni kim yıkabilecekti? Türk halkı vazgeç, yolundan dön! Disiplinsizlik ettiğinden ötürü, doymuş olan bilgi sahibi kağanınla, bağımsız ve müstakil iyi yurduna karşı kendin yanlış yaptın, kötü bir hale getirdin. Silahlılar nereden gelerek dağıtarak göndermişti? Mızraklılar nereden gelip sürüp göndermişti? Mukaddes Ötüken ormanının halkı gitti. KT D 29, 30 Tanrı affetsin, devletim bulunduğundan dolayı, kismetim olduğundan dolayı, ölmek üzere olan halkı canlandırıp besledim. Giysisiz

halkı giysili, fakiri zengin yaptım. Kıymetli yurdundan, kağanlıdan daha gelişmiş yaptım. Dört bir yandaki halkı hep bir araya getirdim, düşmanları azalttım. Hep bana hizmet etti. İşi gücü veriyor. Bu kadar töreyi kazandıktan sonra küçük kardeşim Kül Tigin öylece öldü (...). KT K 8 Kül Tigin az yağızına binerek saldırdı. İki askeri mızrakla öldürdü. O ordu orada can verdi. Amga kalesinde kışı geçirip ilkbaharda Oğuz'a doğru ordu gönderdik. Kül Tigin'i evdekileri koruması için bırakarak, koruma tedbiri aldık. Oğuz düşman merkezini bastı. KT G 9, 10 (...) Tanrı bahsettiğinden dolayı, kendim devletli olduğum için, kağan oldum. Kağan olup fakir ve karnı aç olan insanları doyurdum. Fakiri zenginleştirdim. Az nüfusun artmasını sağladım. Söylediklerimde aldatmaca mı var? Türk beyleri, halkı, bunu dinleyin! Türk halkını toplayarak vatan tutacağını burada vurdum (...). BK D 7 (...) Türk halkı yurdu haline getirdiği vatanını gözden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybetmişti. Çin halkına beylik erkek evladı kulluk etti, hanımlık kız evladı cariyelik etti. Türk beyleri Türk ismini bıraktı. Çin ismini tutarak, Çin kağanının buyruğuna girmişti. BK D 9, 10 Kağanlı millettim, kağanım nerede, ne kağana işi, gücü veriyorum dermiş. Böyle diyip Çin kağanına düşman olmuşlar. Bu kadar işi, gücü verdiğini düşünmeden, Türk halkını öldüreyim, soyunu kurutayım dermiş. Yok olmak üzereymiş. Yukarı Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türkler varlığını sürdürsün diye, millet olmaya devam etsin diye, babam İlteriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır. T1 B 1-5 Bilge Tonyukuk ben kendim Çin yurdunda oldum. Türkler Çin'in buyruğu altındaydı. Türkler hanını bulamayınca Çin'den gitti, hanlandı. Hanını bırakıp yeniden Çin'in buyruğuna girdi. Tanrı şöyle demiştir: Han verdim, hanını bırakıp kul oldun. Kul olduğundan dolayı Tanrı öldürmüştür. Türk halkı yok oldu, öldü, mahvoldu. Türk halkının yerinde soyu kalmadı. Ormanda taşta kalmış olanı toplanıp yedi yüz kişi oldu. İki kısmı atlıydı, bir kısmı yayaydı. Yedi yüz insanı yönetebilen büyükleri şad idi; Katıl dedi. Katılanı ben idim. Bilge Tonyukuk. Kağan mı kılalım, dedim (Ergin, 2019, s.45).

Tablo 4.12. *Özgürlük Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Özgürlük Değeri	11	%8.73
Toplam	126	%100.0

Çalışmadan elde edilen bulgular, abidede en çok işlenen değerlerden birisinin de özgürlük değeri olduğunu göstermektedir. Orhun Abideleri'nde, esaret altında yaşamının millet için dayanılmaz sonuçlarına yer verilmiş, özgür yaşamının tarih boyunca Türk milletinin en büyük özelliği olduğu vurgulanmıştır. Esaret altında kalmadan hür bir millet olarak yaşamının gerekliliği abidelerde sıkça vurgulanmaktadır. Orhun Abideleri'nde, Türk milletinin birlik ve beraberlik içerisinde devletinin ve milletinin istiklali için her türlü zorluğa katlanması ve hürriyet mücadelesi anlatılmıştır. Türk milleti özgürlüğü için verdiği mücadeleleri ve kahramanlıkları eserlerinde işlemiştir. Bu şekilde millet olarak hür yaşamının gerekliliğini ifade eden ve gelecek nesillerin bu bilinçle yetişmelerini sağlayacak eserlerin incelenmesi büyük önem arz etmektedir.

Saygı Değeri

Türk Dil Kurumu saygı kavramını; üstünlüğü, değeri, yaşlılığı, kutsallığı, faydalılığı nedeniyle bir kişiye, bir şeye yönelik dikkat ederek, özen göstererek ölçülü davranma meydana getiren sevgi duygusu, ihtiram, hürmet şeklinde tanımlamaktadır (TDK, 2005, s.1714). Orhun Abideleri'nde saygı değeri şu ifadelerde yer almaktadır:

KT D 4 (...) Yas tutan, ağlayan, doğuda gün doğuşundan millet, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurkan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı gibi birçok halk gelerek ağlayıp, yas tutmuştu. Bu derece ünlü bir kağanmış (...). KT G 11 (...) Her ne sözüm var ise sonsuz taş a yazdım. Ona bakarak öğrenin. Şimdiki Türkler, beyleri, bu zamanda başkasının buyruğuna giren beyler olarak mı aldanacaksınız? (...). KT D 16 Babam kağan öylece yurdu, töreyi kazandıktan sonra, vefat etmiş. Babam kağan için öncelikle Baz Kağanı balbal olarak dikmiş. O törelerin üzerine kağan gelmiş. KT D 21 (...) O zamanlarda kul kullu olmuş idi. Cariye de cariyeli olmuş idi. Küçük olan kardeş, kendinden büyük olan kardeşini bilmez, oğul da babasını bilmezmiş. KT K 10-13 Küçük kardeşim Kül Tigin hayatını kaybetti. Çok düşüncelere daldım. Gören gözlerim kör gibi, bilen zihnim bilmeyen gibiydi. Oldukça çok düşündüm. Zamani Tanrı yaşar. İnsanlar daima ölmek için var olmuş. Oldukça çok düşündüm. Gözyaşım aksa durdurarak, gönlüm ağlamayı istese reddederek düşüncelere daldım. İki şadın

ve küçük kardeş yeğenimin, beylerimin, oğlumun, milletim kendini toparlanamayacak diye düşüncelere daldım. Yas tutanlar, ağlayanlar olmak üzere Kıtay, Tatabí halkından farklı olarak Udar general gelmişti. Çin kağanından İsiyi Likeng gelmişti. On binlik hazine, gümüş, altın getirdi fazlaca. Tibet kağanından vezir gelmişti. Batıda gün batısındaki Soğd, İranlı, Buhara ülkesi milletinden Enik general, Oğul Tarkan gelmişti. On Ok oğlum Türgiş kağanından Makaraç mühürdar, Oğuz Bilge mühürdar geldi. Kırgız kağanından Tarduş İnançu Çor geldi. Türbe sanatçısı, resim sanatçısı, kitabe taşı ustası olarak Çin kağanının yeğeni Çang general geldi. BK K 13 Türk beylerini, milletini... doyurun, zorluk çekirtmeyin, kırmayın (Ergin, 2019, s.41).

Tablo 4.13. Saygı Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Saygı Değeri	6	%4.76
Toplam	126	%100.0

Araştırmada elde edilen bulgular doğrultusunda abidelerde kağana, ailenin ve toplumun büyüklerine saygının önemli olduğu görülmektedir. Orhun Abideleri'nde kağana duyulan sonsuz saygı birçok bölümde göze çarpmaktadır. Kül Tigin'in milleti ve diğer uluslar tarafından değerli bir devlet adamı olarak görüldüğü, ölümünün ardından yapılan cenaze merasiminden, milletin ve diğer devlet büyüklerinin ona gösterdiği derin saygıdan anlaşılmaktadır. Türk toplumlarında aile yapısının korunması ve sosyal yaşamda düzenin sağlanması adına saygı kavramına büyük önem atfedilmiştir. Ailenin ve toplumun büyüklerine gösterilen saygının, devlet ve millet nizamının devamı açısından gerekliliğine inanılmaktadır.

Sevgi Değeri

Türk Dil Kurumu sevgi değerini, insanı bir kimseye ve ya bir şeye karşı yakından bağ ve ilgi göstermeye yönelten duygu olarak tanımlamıştır (TDK, 2005, s.1742). Türk milletin devletine ve millete olan derin bağlılığı ve sevgisi abidelerde şu ifadelerde görülmektedir:

KT K 10, 11 (...) Küçük kardeşim Kül Tigin hayatını kaybetti. Çok düşüncelere daldım. Gören gözlerim kör gibi, bilen zihnim bilmeyen gibiydi. Oldukça çok düşündüm. Zamanı Tanrı yaşar. İnsanlar daima ölmek için var olmuş. Oldukça çok düşündüm Gözyaşım aksa, durdurarak, gönlüm ağlamayı istese reddederek düşüncelere daldım. İki şadın ve küçük kardeş yeğenimin, beylerimin, oğlumun, milletim kendini toparlanamayacak diye düşüncelere daldım (...). KT D 4 (...) Yas tutan, ağlayan, doğuda gün doğuşundan millet, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurikan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabí gibi birçok halk gelerek ağlayıp, yas tutmuştu. Bu derece ünlü bir kağanmış (...). BK D 5 Yas tutan, ağlayan, doğuda gün doğuşundan millet, Çin, Tibet, Avar, Bizans, Kırgız, Üç Kurikan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabí gibi birçok halk gelerek ağlayıp, yas tutmuştu. Bu derece ünlü bir kağanmış (...). BK G 10 (...) Bunca zaferden sonra babam kağan köpek yılı, onuncu ay, yirmi altıda vefat etti. Domuz yılı, beşinci ay, yirmi yedide cenazesini düzenledim (...). BK B 2-6 Bilge Kağan öldü. Yaz oldukça, üstte gök davulu gürler gibi, öylece ve dağda yabani geyik gürlese, öylece mateme kapılıyorum... (Ergin, 2019, s.59).

Tablo 4.14. *Sevgi Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Sevgi Değeri	5	%3.97
Toplam	126	%100.0

Çalışmada elde edilen bulguların ışığında, Orhun Kitabeleri'nde devlete ve millete duyulan derin sevginin, ülkenin dara düştüğü zamanlarda duyulan üzüntü ve milletin selameti için yapılan mücadelelerde büyük ölçüde hissedildiği söylenebilir. Kağanın ölümünün ardından duyulan üzüntü de toplumda aileye duyulan sevginin bir yansımasıdır. Bilge Kağan'ın ölümünün ardından oğlunun duyduğu derin üzüntüde baba sevgisinin, Bilge Kağan'ın kardeşi Kül Tigin'in ölümünden sonra ifade ettiği duyguları da kardeş sevgisinin en güzel örneklerindendir. Kitabelerde sevgi değerine, vatan, millet sevgisi ve aile sevgisi olarak yer verilmektedir.

Sorumluluk Değeri

Sorumluluk kavramı, TDK (2005)'de kişinin davranışlarının ve ya kendi yetkisinde bulunan herhangi bir durumun getirilerini üstlenmesi, mesuliyet alması, sorumlu sayılmak, sorumlu olarak görülmek, sorum şeklinde tanımlanmıştır (TDK, 2005, s.1794). Orhun Abideleri'nde sorumluluk değeri ile ilgili şu ifadeler yer verilmiştir:

KT D 1-3 (...) İnsanlığın üzerine atam Bumin Kağan, İstemi Kağan başa geldi. Başa gelerek Türklerin yurdunu, töresini tutmuş, düzemişler. Dört yanımız düşmanlarla doluymuş. Askerleri göndererek dört bir yandaki halkı toplamış ve daimi beraber yapmış. Dik başlı olana başını eğdirmiş, cesur olana diz çöktürmüş. Doğuda Kadirkan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar yerleştirmiş. İkisnin arasında fazla teşkilatlı olmayanları düzene sokarak öylece oturuyormuş. Bilgili kağanmış, cesur bir kağanmış. Beyleri de insanları da doğruymuş. Bundan dolayı vatani düzende tutmuş tabii. Yurdu düzende tutup töreyi düzenlemiş (...). BK D 36, 37 (...) Bu yerde bana kul oldu. Ben kağan olarak başa geldiğimden dolayı Türkleri... yapmadım. Vatanımı, geleneklerini güzelce benimsedim... toplanıp... orada savaştım. Askerlerini mızrakladım. Teslim olanlar oldu, halkım oldu; ölen gitti (...). KT G 9, 10 Öyle olduğundan dolayı doyuran kağanının rızasını almadan her yere gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin. Orada geri kalanlarınla her yere her seferinde güçsüzleşerek, ölere gidiyordun. Kağan olarak başa gelip fakir ve karnı aç olan halkı doyurdum. Fakiri zenginleştirdim. Az nüfusun artmasını sağladım. Söylediklerimde aldatmaca mı var? KT D 8 Doğuda gün doğusunda Bökli kağana kadar asker gönderilmiş. Batıda Demir Kapıya kadar asker gönderilmiş. Çin kağanına yurdunu, töresini almış. KT D 15 Kırk yedi kere ordu göndermiş, yirmi savaşa girmiş. Tanrının yardımıyla vatani olanı vatansızlaştırmış, kağanı olanı kağansızlatmış, düşmana üstün gelmiş, dik başlı olana diz çöktürmüş. Babam kağan bu şekilde vatani, töreyi kazandıktan sonra vefat etmiş (...). KT D 27-30 Türkler için akşam uyumadan, sabah oturmadan çalıştım. Küçük kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile çok zor şartlarda kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti ateş ve su kılmadım. Ben kağan olduğumda, her yere giden halk ölüp bitip, yayan ve çıplak bir şekilde geri döndü. Halkı beslemek için, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru, güneyde Çin'e doğru on iki kere büyük bir ordu gönderdim. Tanrı affetsin, devletim bulunduğundan dolayı, kısmetim olduğundan dolayı, ölmek üzere

olan halkı canlandırıp besledim. Giysisiz halkı giysili, fakiri zengin yaptım. Dört bir yandaki halkı hep bir araya getirdim, düşmanları azalttım. Hep bana hizmet etti (...). BK D 22-24 (...) Küçük kardeşim Kül Tigin ile anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış olduğu halkın devam etmesi adına, Türkler için akşam uyumadan, sabah oturmadan çalıştım. Küçük kardeşim Kül Tigin ile iki şad ile tırnaklarımla kazıyarak kazandım. Öyle kazanıp bütün halkı ateş ve su kılmadım. Kağan olduğumda, her yere giden halk ölüp bitip, yayan ve çıplak bir şekilde geri döndü. Halkı beslemek için, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabü kavmine doğru, güneyde Çin'e doğru on iki kere büyük ordu gönderdim. Sonrasında Tanrı affetsin, devletim bulunduğundan dolayı, kısmetim olduğundan dolayı, ölmek üzere olan halkı canlandırıp besledim. Giysisiz halkı giysili, fakiri zengin yaptım. Kıymetli yurdundan, kağanlıdan daha büyük yaptım. Dört bir yandaki halkı hep bir araya getirdim, düşmanları azalttım. Hep bana hizmet etti... (Ergin, 2019, s.41).

Tablo 4.15. *Sorumluluk Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Sorumluluk Değeri	7	%5.56
Toplam	126	%100.0

Çalışma sonucunda elde edilen bulgulardan Orhun Kitabeleri'nde, kağanların devletine ve halkına karşı sorumluluklarının farkında olduğu, halkının ihtiyaçlarını gidermek, devletin ve milletin nizamı için mücadele ettikleri anlaşılmaktadır. Kağanların devletin ve milletin her türlü derdiyle dertlendikleri, milletin hür ve refah içinde yaşaması için kendilerini hep sorumlu hissettikleri görülmektedir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bireylerin kendisine, ailesine ve milletine karşı olan sorumluluklarının bilincinde olması ve yerine getirmesi bakımından bu değeri yansıtan eserler büyük önem arz etmektedir.

Tasarruf Değeri

Doğan (2011, s.1642), tasarruf değerini: Sahip olmak; kullanmak; idareli kullanmak; iyi idare etmek; masrafı kılmak, para biriktirmek şeklinde tanımlar. Orhun Kitabeleri'nde tasarruf değeri ile alakalı olarak şu ifade bulunmaktadır:

KT G 8 (...) Türk halkı, karın tokluğunun değerini bilmezsin. Açlık, tokluk hesap etmezsin. Bir doysan açlığı hesaplamazsın. Böyle olduğundan dolayı, karnını doyurmuş olan kağanının rızasını almadan her yere gittin... (Ergin, 2019, s.37).

Tablo 4.16. *Tasarruf Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Tasarruf Değeri	1	%0.79
Toplam	126	%100.0

Çalışmada yapılan inceleme ve elde edilen bulgular, abidelerde tasarruf değerine karşılık gelen bir ifadenin olduğunu göstermektedir. Orhun Yazıtlarında kağanlar, halkına yokluğun zorluğunu anlatmakta, bolluk ve refah içinde olunan dönemlerin geçebileceğini, devletin ve milletin dara düşebileceğini bu yüzden hür olmanın ve sahip oldukları varlığın kıymetini bilmeleri gerektiğini salık vermektedirler.

Vatanseverlik Değeri

Vatanseverlik değeri, TDK (2005, s.2082)'e göre yurtseverlik, yurtsever, vatansever olmak şeklinde tanımlanır. Türk milletinin sahip olduğu değerlerin en başında vatan sevgisinin geldiği, tarihin her döneminde vatanın korunması ve selameti için verdiği mücadelelerde görülmektedir. Bu değerle alakalı olarak abidelerde şu ifadeler bulunmaktadır:

BK G 10 (...) Türk'üm adına, halkım adına iyi olanı öylece kazandım. O kadar kazandıktan sonra babam kağan köpek yılı, onuncu ay, yirmi altıda vefat etti. KT D 29 (...) Tanrı bahşetsin devleti varlığından dolayı, kısmetim olduğundan dolayı, ölmek üzere olan halkı canlandırıp doyurdum. Kıyafetsiz halkı kıyafetli, fakiri zengin hale getirdim. Az nüfusu çok yaptım. Kıymetli toprakları olandan, kıymetli kağanı olandan daha iyi hale getirdim. (...). KT D 11 Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle sıralamış, Türkler varlığını sürdürsün diye, bir arada olsun diye babam İlteriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak (...). KT D 21-23 Doğuda Kadırkan ormanını geçerek halkı oraya yerleştirdik, düzene koyduk. Batıda Kengü Tarmana kadar Türkleri

yerleştirip düzene koyduk. O zamanlarda kul kullu olmuş idi. Cariye de cariyeli olmuş idi. Küçük olan kardeş, kendinden büyük olan kardeşini bilmez, oğul da babasını bilmezmiş. Öyle kazanılan, düzene sokulan yurdumuz vardı. Türk, Oğuz beyleri, halkı dinleyin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, yurdunu, kültürünü kim bozabilecekti? Türkler, vazgeçin, pişman olun! Disiplinsiz olduğunuz için, doyuran bilgin kağanınla, bağımsız ve müstakil güzel yurduna karşı yanlış bir harekette bulundun, kötü hale geldin. Silahlılar nereden gelerek dağıtarak göndermişti? Mızraklılar nereden gelip sürüp göndermişti? Mukaddes Ötüken ormanının halkı gitti. (...). KT G 3, 4 (...) Bu kadar kişiyi her zaman düzende tuttum. O şimdi kötü değil. Türk kağanı Ötüken ormanında yerleşse yurttan sıkıntı olmaz. Doğuda Şantung ovasına kadar askerleri gönderdim, denize varışıma biraz kaldı. Güneyde Dokuz Ersine kadar askerleri gönderdim, Tibet'e varışıma biraz kaldı. Batı tarafında inci nehrini geçerek Demir Kapıya kadar askerleri gönderdim. Kuzeyde Yir Bayırku yerine kadar askerleri gönderdim. Bu kadar seviyeye kadar getirdim. Ötüken ormanından daha iyi bir yer yokmuş. Vatan yapılabilecek olan bölge Ötüken ormanıymış (...). KT G 10 Kağan olup fakir ve karnı aç olan halkı hep doyurdum. Fakiri, zengin hale getirdim. Söylediklerimde aldatmaca mı var? Türk beyleri, halkı bunu dinleyin! Türk halkını toplayarak yurt tutacağını burada vurdum (...). KT D 13 700 asker olup vatanını yitirmiş, kağansızlaşmış halkı, cariyeye ve kul olmuş halkı, Türk töresini bırakan halkı; atalarımın töresi ile yaratıp, yetiştirmiştir. Tölis, Tarduş halkını orada sıraya dizmiştir. KT D 16 Babam kağan öylece vatanı, gelenekleri oturtup, vefat etmiş. Babam kağan için öncelikle Baz Kağanı balbal olarak dikmiş. O töre üzerine kağan başa geldi. Amcam kağan olarak başa gelerek Türk halkını tekrar düzene soktu, besledi. Fakiri zengin yaptı. KT G 8 Oraya gidersen, öleceksin Türk halkı! Ötüken bölgesine yerleşip de kervan ve kabile gönderirsen herhangi bir sıkıntı olmaz. Ötüken ormanına yerleşirsen ilelebet vatanı tutarak yaşayacaksın. KT D 19 (...) Atalarımızın bulmuş olduğu yer, su sahipsiz olmasın diye az halkını sıralı ve tertip edip... BK D 11, 12 (...) Tanrı güç verdiğinden dolayı, babam kağanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanları koyuna benzermiş. Doğuya batıya ordu gönderip toplamış, yığmış. Toplam yedi yüz asker olmuş. Yedi yüz asker olup yurtsuzlaşmış, kağansızlaşmış halkı, cariyeleşmiş, kullaşmış halkı; Türk töresini bırakan halkı, atalarımın töresince yaratıp, yetiştirmiş (...). BK G 9, 10 Ben on dokuz yıl şad olarak baştardım. On dokuz yıl kağanlık

yaparak baştaydım, yurdu savundum. Otuz bir... Türkler adına, halkım adına iyi olanı öylece kazandım (...). T2 D 3-6 (...) Kaĝanımla askerleri sevk ettim. Tanrı korusun, bu Türklerin içinde silahlı düşmanı ve damgalı atı bulundurmadım. İlteriş Kaĝan ve ben kazanmasak, memleket de halk de yok olacaktı. Kazandıĝımızdan dolayı memleket de memleket oldu, halk da halk oldu (...). T2 G 4-6 İlteriş Kaĝan bilgin olduĝundan dolayı, cesaretli olduĝu için, ine ile on yedi kere savaş yaptı, Kıt'ayla yedi kere savaş yaptı, Oĝuz ile beş kere savaş yaptı. Bunlara yine bizzat ben şahittim, kumandanı yine bizzat bendim... (Ergin, 2019, s.87).

Tablo 4.17. *Vatanseverlik Deĝeri Frekans ve Yüzde Daĝılımı*

Deĝer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Vatanseverlik Deĝeri	14	%11.11
Toplam	126	%100.0

Araştırmada elde edilen bulgularda en fazla işlenen deĝerin vatanseverlik deĝeri olduĝu görülmektedir. Orhun Abideleri incelendiĝinde anlatımın tamamında vatan-millet sevgisinin hakim olduĝu görülür. İnsanlar ve toplumlar üzerinde yařadıĝı toprakla birlikte var olur ve geleceĝe yürürler. Toplumları bir arada tutan dil, din ve kültür gibi unsurlar üzerinde yaşanılan toprak parçasıyla yani vatanla bir bütünlük ve anlam kazanır. Milleti oluşturan en önemli unsurlardan birisi de üzerinde yařadıĝı vatandır. Türk kültüründe ve inanişinde vatan kutsal sayılmış ve vatan tehlikeye dřtĝnde millet canı pahasını onu korumaktan çekinmemiştir. Abidelerde de kaĝanların ülkeleri, vatanları tehlike altında olduĝunda duydukları endişe ve bu tehlikeyi yok etmek için giriştikleri mücadele vatan sevgisinin önemli bir göstergesidir. Türk milletinin vatan savunması için yapılan savaşlarda gsterdiĝi kahramanlıklar vatanseverlik deĝerinin en güzel örneklerini sunmaktadır. Bu baĝlamda Orhun Abideleri vatan sevgisinin genç kuşaklara anlatılması ve onlarda milli bilincin kazandırılması açısından Türk milletinin en önemli kaynaklarındandır.

Yardımseverlik Deĝeri

Türk Dil Kurumu tarafından yardımseverlik deĝeri, kendi imkan ve gücünü başkasının iyiliĝi için kullanmak, muavenet olarak tanımlanmıştır (TDK, 2005,

s.2134). Türk milleti tarihte kendi milletinden veya başka milletlerden zorda olan, ihtiyaç sahibi kimselere el uzatmış ve yardımda bulunmuştur. Abidelerde de yardımseverlik değeri ile alakalı şu ifadeler bulunmaktadır:

KT D 27-29 (...) Öyle kazanıp bütün milleti ateş ve su kılmadım. Ben kağan olduğumda, her yere giden halk ölüp bitip, yayan ve çıplak bir şekilde geri döndü. Halkı beslemek için, kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru, güneyde Çin'e doğru on iki kere büyük bir ordu gönderdim... Savaşım. Sonrasında, Tanrı affetsin, kısmetim olduğundan dolayı, ölmek üzere olan halkı canlandırıp doyurdum. Kıyafetsiz halkı kıyafetli, fakiri zengin hale getirdim. Az nüfusu çok yaptım. Kıymetli toprakları olandan, kıymetli kağanı olandan daha iyi hale getirdim. (...). KT D 16 (...) Amcam kağan olarak başa gelerek Türk halkını tekrar düzene soktu, besledi. Fakiri zengin yaptı, azı çok kıldı. KT G 10 Kağan olup fakir ve karnı aç olan halkı hep doyurdum. Fakiri, zengin hale getirdim. Az nüfusun çok olmasını sağladım. Söylediklerimde aldatmaca mı bulunmakta? (...). KT D 21 Doğuda Kadirkan ormanını geçerek halkı oraya yerleştirdik, öyle düzen kurduk. Batıda Kengü Tarmana kadar Türkleri öyle yerleştirip, öyle düzen kurduk (...). BK D 14 O töreden sonra amcam kağan olarak Türk halkıyla tekrar düzen kurdu. Fakiri zengin yaptı, azı fazlalaştırdı (...). T2 K 4 Türk Bilge Kağanı Türk halkını, Oğuz halkını doyurup oturuyor (Ergin, 2019, s.51).

Tablo 5.18. *Yardımseverlik Değeri Frekans ve Yüzde Dağılımı*

Değer	Frekans (f)	Yüzde (%)
Yardımseverlik Değeri	6	%4.76
Toplam	126	%100.0

Araştırmada elde edilen bulgularda, Orhun Abidelerinde kağanların milletinden zorda olanların dertleriyle dertlendiği, onlara yardım etmek, onların ihtiyaçlarını gidermek için çaba sarf ettiği görülmektedir. Abidelerde 'fakir olanları zengin kılmak, çıplak olanları giydirmek, ölecek olanları diriltip, beslemek' ifadelerinde halktan ihtiyaç sahibi olanlara yardım edildiği ve onlara sahip çıkıldığı görülmektedir. Abidelerde ifade edilen, devleti, milleti ve çevresinde yaşayan

toplumları tanzim etme çabası da Türk toplumunda yardımseverlik değerinin önemini göstermektedir.

BÖLÜM V

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Türklerin ilk yazılı belgeleri olarak kabul edilen, Türk kültür ve medeniyetinin ortaya koyduğu en büyük tarihi, edebi ve kültürel eser olma özelliğiyle Türk medeniyetinin dünya kültür tarihindeki yerini en yükseklerle taşıyan Orhun Abideleri'nin ele alındığı çalışmanın bu bölümünde; araştırma verilerinin analiziyle elde edilen bilgilere dayanarak ulaşılan sonuçlar, bu sonuçların daha önce yapılan benzer araştırmaların sonuçlarıyla karşılaştırılması ve ulaşılan sonuçlara yönelik öneriler bulunmaktadır.

Sonuç ve Tartışma

Toplumların ilerlemesini sağlayan en önemli unsurlardan birisi de tartışmasız eğitimidir. Dünya üzerindeki gelişmelerle birlikte toplumlar da eğitim-öğretim programlarını ve faaliyetlerini yenilemek ve geliştirmek ihtiyacı duymaktadırlar. Bunun sonucunda dünyadaki eğitim çalışmalarına paralel olarak, ülkemizde de değerlerin öğretim programlarında ve eğitim faaliyetlerinde daha yoğun olarak yer almaya başladığı görülmektedir.

Değerler eğitiminde ailenin ve okulun etkisinin büyük olduğu, aile ile başlayan eğitimin okulla devam ettiği ve ikisinin birbirini tamamladığı görülmektedir. Aile bireyleri tarafından verilen eğitimde, aile üyelerinin model olarak alındığı ve sürecin değerlendirmeye tabi tutulmadığından etkili olduğu görülmektedir. Okuldaki eğitim sürecinde, daha önce öğrenilen değerler üzerine yeni değerlerin eklendiği, eksik öğrenmelerin tamamlandığı ve öğretmenin de rol model olarak öğrencilerin değer edinme süreçlerinde etkili olduğu gözlemlenmektedir. Böylece öğrencilerin toplumun kültürünü, ortak değerlerini öğrendiği, değer algılarının şekillendiği ve bu durumun toplumda ortak bir değer inşa etme sürecine de katkı sağladığı tespit edilmiştir.

Toplumu meydana getiren bireyler milli ve manevi değerlere bağlı olmalı, bu değerleri unutmamalıdır. Bireyler yozlaşmamalı, yabancılaşmamalı, başka toplumların kültürlerinin etkisi ve egemenliği altına girmemelidir. Kendi kültürünü

unutan, kendi özünü kaybeder. Kendi özünü kaybeden bağımsızlığını kaybeder, başka toplumlara esir olur, uşak, cariye köle olur. Bu nedenle kültürü koruma çok önemlidir. Bunun bir yolu ailenin çocuklarına kültürü aktarması, diğer yolu da eğitimidir (Tezcan, 2015, s.88).

Okulda yapılan değer eğitimi etkinliklerinde, farklı disiplinleri içerisinde barındırması bakımından Sosyal Bilgiler dersi değer aktarımında önemli bir yer tutmaktadır. Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının Özel Amaçları (2018) bölümünde, *“Öğrencilerin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak vatanını ve milletini seven, haklarının bilen ve kullanan, sorumluluklarını yerine getiren milli bilince sahip birer vatandaş olarak yetişmeleri”, “Türk kültürünü ve tarihini oluşturan temel öge ve süreçleri kavrayarak milli bilincin oluşmasını sağlayan kültürel mirasın korunması ve geliştirilmesi gerektiğini kabul etmeleri” ve “Milli, manevi değerleri ile evrensel değerleri benimseyerek erdemli insan olmanın önemini ve yollarını bilmeleri amaçlanmaktadır.”* ifadeleri bulunmaktadır. Bu amaçlar değer aktarımının ve bu süreçte tarihi, milli ve kültürel eserlerimizden de kaynak olarak yararlanılmasının önemini göstermektedir.

Türk milletinin ilk yazılı belgeleri olan Orhun Abideleri, Türklerin tarihte ortaya koyduğu en önemli bağımsızlık sembollerinden olmuş, Türk kültür ve medeniyetinin şaheseri olarak kabul edilmiştir. Orhun Abidelerinde Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında yer alan değer örneklerinin belirlenmesi ve bu değerlerin Sosyal Bilgiler eğitimindeki önemi açısından değerlendirilmesi amacıyla yapılan bu çalışmada, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında (MEB, 2018) adalet, aile birliğine önem verme, bağımsızlık, barış, bilimsellik, çalışkanlık, dayanışma, duyarlılık, dürüstlük, estetik, eşitlik, özgürlük, saygı, sevgi, sorumluluk, tasarruf, vatanseverlik, yardımseverlik olarak yer alan 18 değer, Orhun Abideleri’nde bulunduğu belirlenmiştir.

Muharrem Ergin’in *Orhun Abideleri* (2019) isimli eseri değerler eğitimi açısından incelendiğinde eserde toplam 126 değer unsurunun yer aldığı belirlenmiştir. Eserde belirlenen bu 126 (%100) değer unsurunun sayı ve yüzdeleri sırasıyla: adalet/adil olma değeri: 6 (%4.76), aile/millet birliğine önem verme: 10 (%7.94), bağımsızlık: 11 (%8.73), barış: 7 (%5.56), bilimsellik: 5 (%3.97), çalışkanlık: 10 (%7.94), dayanışma: 8 (%6.35), duyarlılık: 5 (%3.97), dürüstlük: 4 (%3.17), estetik/sanat: 5 (%3.97), eşitlik: 5 (%3.97), özgürlük: 11 (%8.73), saygı: 6

(%4.76), sevgi: 5 (%3.97), sorumluluk: 7 (%5.56), tasarruf: 1 (%0.79), vatanseverlik: 14 (%11.11), yardımseverlik: 6 (%4.76) olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelemeye göre en fazla vatanseverlik değerine (14), en az da tasarruf değerine (1) yer verildiği tespit edilmiştir.

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında bulunan adalet/adil olma değeri ile ilgili olarak, Orhun Abideleri isimli eserde toplam 6 (%4.76) ifadenin yer aldığı tespit edilmiştir. Orhun Abideleri incelendiğinde toplumda adalet kavramının karşılığı olarak “töre” kavramının yer aldığı görülmüştür. Kağanın devletin başına geçmesi de dahil toplumda birçok durumu etkileyen değer ve yazısız kuralları oluşturan töre, herkesi bağlayıcı bir niteliktedir. Kağanların devletin kuruluşunun ardından önce töreyi düzenleyip, töreye göre devletin ve milletin nizamı için çalıştıkları görülmektedir. Bu bağlamda yazıtlardan, düzen ve adalete önem verildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Eserde aile/millet birliğine önem verme değerine karşılık gelen toplam 10 (%7.94) ifadenin yer aldığı tespit edilmiştir. Orhun Abidelerinde bağımsız ve güçlü bir hayat sürmenin ancak birlik ve beraberlikle mümkün olacağı anlatılmıştır. Aileye verilen önem ifade edilirken hürriyetini kaybettiğinde kadınların korunamayacağı, çocukların babalarını bilmez olacağı ve böylece ailenin yok olacağı belirtilmiştir. Ayrıca aile bireylerinden birinin ölümünün ardından özenle düzenlenen yas törenleri ve bu törenlerdeki üzüntü ifadeleri de toplumda ailenin yerini ve önemini göstermektedir. Bunun bir sonucu olarak abidelerde, aile kavramının ön planda tutulduğu, aile/millet birliğinin ve yararının önemle vurgulandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Orhun Abideleri incelendiğinde bağımsızlık değeri yoğun olarak işlenen değerlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Abidelerde bağımsızlık değeri ile ilgili olarak toplam 11 (%8.73) ifadenin yer aldığı tespit edilmiştir. Türk milleti bağımsız yaşama idealiyle tarihin her döneminde büyük mücadeleler vermiş ve bu amaçla büyük savaşlar yapmıştır. Orhun Abidelerinde de verilen bu mücadeleler ve kahramanlıklar anlatılmıştır. Hür olmanın onuru, esaret altında olmanın zorluğu metinlerde sıkça işlenmiştir. Bir toplumun hürriyeti ve bu uğurda verdiği mücadele ölçüsünde millet olabileceği vurgulanmıştır. Eserde anlatılan bağımsızlık mücadeleleri, Türk milleti için hür olmanın önemini göstermesi bakımından önemlidir. Türk kültür ve medeniyetinin bir eseri olması, bağımsızlık değerini ön

plana çıkarması ve hürriyetin bir toplum için değerini göstermesi bakımından Orhun Abideleri büyük önem arz etmektedir. Abidelerde geçen ifadelerden, Türk milletinin bağımsız bir devlet olmanın gerekliliğinin farkında olduğu ve bu amaçla hiçbir fedakarlıktan ve mücadeleden kaçınmayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Orhun Abideleri adlı eser, değerler eğitimi açısından incelendiğinde barış değerine karşılık gelen 7 (%5.56) ifadenin bulunduğu belirlenmiştir. Abidelerde kağanların bulundukları bölgeye nizam getirmek için düzensizlik çıkaran toplulukları kendilerine tabi kılmaları, çevrelerinde bulunan diğer devletlerle barış antlaşmaları yapmaları barışa verilen önemi göstermektedir. Ayrıca diğer devletlerle kurdukları akrabalık ilişkileri de barış ortamına katkı sağlama çabalarını göstermesi bakımından önemlidir. Bunların bir sonucu olarak abidelerde barışa önem verildiği ve barış ortamını devam ettirme gayretlerinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı içinde bulunan bilimsellik değeriyle alakalı olarak incelenen eserde, toplam 5 (%3.97) değer ifadesi tespit edilmiştir. Bilimsellik değeri eserde daha çok bilgiye önem verme, kişinin bilgili olması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Devleti idare edenlerin, devletin ve milletin menfaati açısından bilgili kişiler olması gerektiği ifade edilmiştir. Devleti yönetenlere duyulan güveni göstermesi bakımından, devlet idaresinde “ Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk” gibi isimlerin bulunduğu görülmektedir. Ayrıca eserde bilgisiz hareket etmenin, cahilliğin devlet ve millet için kötü sonuçlarının olacağına vurgu yapılmıştır. Eserde kağanların ve devlet idaresinde bulunanların bilgi temelli hareket etmeleri gerektiği sıkça ifade edilmiştir. Bu bağlamda eserde, bilimsellik değerine yer verildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Orhun Abideleri adlı eseri değerler eğitimi bakımından ele alındığında abidelerde çalışkanlık değerinin yoğun olarak işlenen değerler arasında olduğu görülmektedir. Çalışkanlık değerinin toplamda 10 (%7.94) ifadede yer aldığı tespit edilmiştir. Kişinin hayatta her alanda amaçlarına ulaşabilmesi ve başarılı olması çalışkan olmasıyla mümkündür. Abidelerde de kağanların ve yardımcılarının devletin ve milletin refahı için çok çalıştıkları ve birçok sıkıntıya katlandıkları görülmektedir. Devletin ve milletin dara düştüğü zamanlarda kendi rahatlarını düşünmeden milletin varlığı ve geleceği için mücadele ettiklerine şahit olunmaktadır. Kağanlar yapılan bu gayret ve mücadeleyi kutsi bir görev olarak kabul etmişlerdir. Bu bulgularla,

abidelerde sıkça yer alan alışkanlık değerinin önemli bir değer olarak görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmada dayanışma değeri ile ilgili olarak, Orhun Abideleri isimli eserde toplam 8 (%6.35) ifadenin yer aldığı belirlenmiştir. Toplumların varlığını sürdürebilmesi ve refahının devamı zor zamanlarda gösterdiği birlik beraberlik ve dayanışma ruhu ile mümkün olmaktadır. Orhun Abidelerinde de kağanların, halkından ihtiyaç sahibi olanlara yardım etmesi ve milletin refahı için gösterdiği azim toplumda dayanışmanın en güzel örneklerindendir. Bilge Kağan ile kardeşi Kül Tigin devletin devamı ve milletin refahı için birlikte omuz omuza mücadele etmişler ve büyük bir dayanışma örneği göstermişlerdir. Abidelerde, Türk milletinin ve kağanlarının devletin ve milletin selameti için varlıkta ve yoklukta hep beraber verdikleri mücadele, toplumda dayanışma değerinin önemini göstermektedir.

İncelenen eserde duyarlılık değeri ile ilgili olarak toplam 5 (%3.97) ifade yer almaktadır. Orhun Abidelerinde devletin sıkıntıya düştüğü anlarda kağanların ve devleti idare edenlerin, çok büyük bir gayretle bu sıkıntıları bertaraf etmek için uğraştıkları görülmektedir. Kağanların büyük bir hassasiyetle halkını korumak ve onların refahını sağlamak için gayret ettikleri anlatılmaktadır. Devleti idare edenlerin devletine ve milletine duyduğu derin sevgi bu varlık mücadelelerinde görülmektedir. Devletin ve milletin tehlike altına girdiği anlarda kağanların ifadeleri duyarlılığın en güzel örneklerindendir. Ayrıca kardeşlerin ölümü üzerine duyulan üzüntüyü ifade eden cümleler ve ölenlerin ardından hassasiyetle yaptırılan törenler toplumdaki duyarlılığı göstermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda abidelerden, toplumda duyarlılığın yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı içinde bulunan dürüstlük değeri ile ilgili olarak incelenen eserde 4 (%3.17) ifade tespit edilmiştir. Dürüstlük değeri abidelerde daha çok yalan söylememek üzerine ifade edilmiş, kağanların ve milletin doğruluk üzere olması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Çin'in yalan üzerine kurulu politikalarının devleti ve milleti zora düşürdüğü anlatılmış ve bunlara karşı hazırlıklı olunması gerektiği ifade edilmiştir. Abidelerde Türk milletinin ve töresinin devamı milletin ve kağanların doğruluk üzere olması ve dürüstlük değerlerine bağlılığının bir sonucu olarak görülmüştür. Ayrıca Orhun Abidelerinde kağanların, devleti ve milleti için yaptıkları mücadeleleri büyük bir açık yüreklilikle anlatmaları ve bir anlamda halkına hesap vermeleri doğruluk ve dürüstlüğün en güzel örneklerindendir. Bu

bulgularla abidelerde dürüstlük değerinin işlendiği ve toplumda önemli bir yerinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Orhun Abideleri adlı eser değerler eğitimi açısından incelendiğinde estetik/sanat değeri ile ilgili olarak 5 (%3.97) ifadenin yer aldığı belirlenmiştir. Orhun Abidelerinde kağanların devleti ve milleti için yaptıklarını kitabe olarak yazdırmaları ve kitabelerdeki ifadelerde benzetme, deyim gibi sanatların kullanılmasıyla oluşan anlatım zenginliği edebi ve sanatsal açıdan yüksek bir değere işaret etmektedir. Çin'den özel sanatkarların mezar taşı ve resim yapımı için davet edilmesi ve ölen kişiler için sanatsal anıt mezarlar inşa ettirilmesi sanata ve estetiğe verilen önemi göstermektedir. Bunun bir örneği olarak Kül Tigin Abidesi'nin inşasında da Türk ve Çinli sanatkarların birlikte çalıştığı anlatılmıştır. Abidelerdeki bu ifadelerden sanata ve estetiğe önem verildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının içeriğinde bulunan eşitlik değeri, eserde 5 (%3.97) ifadede tespit edilmiştir. Orhun Abidelerinde eşitlik değeri kağanların halkına olan yaklaşımında görülmektedir. Abidelerde kağanların milleti bir bütün olarak gördüğü ve ihtiyaç sahibi olan herkese yardım etmeyi amaçladığı görülmektedir. Kağanların devleti ve milleti idare ederken töreye ve topluma ait değerlere bağlı kaldığına ve onları koruma ve onlara yardımda bulunma noktasında eşitlikçi bir yaklaşım sergilediklerine şahit olunmaktadır. Bu bulgulardan abidelerde eşitlik anlayışının bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Eser değerler eğitimi bakımından incelendiğinde karşımıza en fazla çıkan değerlerden birisi olarak özgürlük değeri gösterilebilir. Orhun Abidelerinde özgürlük değerine karşılık gelen 11 (%8.73) ifade tespit edilmiştir. Abidelerde esaret altında yaşamamanın millet için dayanılmaz zorluklarına yer verilmiştir. Tarihin her döneminde özgür yaşamamanın Türk milletinin en büyük özelliği olduğu vurgulanmıştır. Türk milletinin karakterinde özgürlüğün bulunduğu ve millet olarak hür olmanın gerekliliği abidelerde sıkça anlatılmıştır. Eserde Türk milletinin istiklali için birlik ve beraberlik içerisinde her türlü zorluğa katlandığı ve hürriyet mücadelesi anlatılmaktadır. Türk milletinin özgürlüğü için verdiği mücadeleler ve gösterdiği kahramanlıklar Orhun Abideleri başta olmak üzere Türk medeniyetine ait birçok eserde işlenmiştir. Orhun Abideleri gibi hür yaşamamanın gerekliliğini ve özgürlük bilincini aşıl原因 eserlerin gelecek nesillere kavratılması büyük önem arz etmektedir.

Bu bağlamda Orhun Abidelerinin tek başına bile bir özgürlük değeri olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Orhun Abideleri adlı eseri değerler eğitimi açısından ele alındığında saygı değeri 6 (%4.76) ifadede bulunmuştur. Abidelerde saygı değeri özellikle kağana duyulan derin saygı ifadelerinde karşımıza çıkmaktadır. Saygı değeri, Bilge Kağan'ın kardeşi Kül Tigin'in ölümünün ardından düzenlenen cenaze töreninde, Türk milletinin ve diğer devlet idarecilerinin gösterdiği saygıdan anlaşılmaktadır. Türk toplumlarında aile yapısının korunması ve sosyal düzenin sağlanması adına saygı değeri ön plandadır. Ailenin ve devletin büyüklerine gösterilen saygının, devletin ve milletin nizamı için gerekli olduğuna inanılmaktadır.

Araştırmada incelenen eserde, sevgi değerine karşılık gelen 5 (%3.97) ifade tespit edilmiştir. Orhun Abidelerinde Türk milletinin devletine ve milletine duyduğu derin sevgi, devletin sıkıntıya düştüğü zamanlarda duyulan üzüntü ve milletin selameti için verilen mücadelede görülebilmektedir. Bilge Kağan'ın ölümünün ardından oğlunun duyduğu derin üzüntü de baba sevgisinin, Bilge Kağan'ın kardeşi Kül Tigin'in vefatından sonra ifade ettiği üzüntüsü de kardeş sevgisinin en güzel örneklerindendir. Abidelerde sevgi değeri genellikle vatan/millet sevgisi ve aile sevgisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda abidelerde sevgi değerinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı içinde bulunan değerlerin içinde sorumluluk değeri, Orhun Abideleri isimli eserde 7 (%5.56) ifadede tespit edilmiştir. Eserde, kağanların devletine ve halkına karşı sorumluluklarının farkında olduğu, halkının ihtiyaçlarını gidermek ve devletin ve milletin nizamı için gayret ettikleri görülmektedir. Kağanların milletin her türlü derdiyle dertlendikleri, milletin özgür ve refah içinde yaşaması için kendilerini hep sorumlu gördükleri anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden yola çıkarak abidelerde sorumluluk değerinin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Orhun Abideleri adlı eser Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programının içinde bulunan değerler bakımından incelendiğinde eserde en az karşılık bulan değer tasarruf değeri olduğu belirlenmiştir. İncelenen eserde 1 (%0,79) ifadede tasarruf değeri tespit edilmiştir. Orhun Abidelerinde kağanlar, halkına yokluğun zorluğunu anlatmakta, bolluk içinde yaşanan dönemlerin geçebileceğini ve dara

düşebileceklerini belirtmiş bu nedenle hür olmanın ve varlık içinde bulunmanın kıymetini bilmeleri ve buna göre davranmaları gerektiğini nasihat etmişlerdir.

Orhun Abideleri adlı eser incelendiğinde eserde en fazla karşılaşılan değer olarak vatanseverlik değeri görülmektedir. İncelenen eserde vatanseverlik değerine karşılık gelen 14 (%11.11) ifade tespit edilmiştir. Araştırmada Orhun Abidelerinin tamamında vatan-millet sevgisinin hakim olduğu görülmektedir. İnsanlar ve toplumlar üzerinde yaşadığı toprakla birlikte var olur ve geleceğe yürürler. Toplumları bir arada tutan dil, din ve kültür gibi unsurlar üzerinde yaşanan toprak parçasıyla yani vatanla bir bütünlük ve anlam kazanır. Milleti oluşturan en önemli unsurlardan birisi de üzerinde yaşadığı vatandır. Türk kültüründe ve inancında vatan kutsal sayılmış ve vatan tehlikeye düştüğünde millet canı pahasını onu korumaktan çekinmemiştir. Abidelerde de kağanların ülkeleri, vatanları tehlike altında olduğunda duydukları endişe ve bu tehlikeyi yok etmek için giriştikleri mücadele vatan sevgisinin önemli bir göstergesidir. Türk milletinin vatan savunması için yapılan savaşlarda gösterdiği kahramanlıklar vatanseverlik değerinin en güzel örneklerini sunmaktadır. Türk milletinin vatanını korumak için verdiği mücadeleler Türk kültür ve medeniyetine ait birçok eserde karşımıza çıkmaktadır. Orhun Abideleri de vatan sevgisinin genç kuşaklara anlatılması ve onlarda milli bilincin kazandırılması açısından Türk milletinin en önemli kaynaklarından. Bunun bir sonucu olarak abidelerde vatanseverlik değeri örneklerine ve vurgusuna sıkça yer verildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Eser değerler eğitimi açısından incelendiğinde, yardımseverlik değeri ile ilgili olarak 6 (%4.76) ifade tespit edilmiştir. Abidelerde, '*fakir olanları zengin kılmak, çıplak olanları giydirmek, ölecek olanları diriltilip, beslemek*' ifadelerinden halktan ihtiyaç sahibi olanlara yardım edildiği ve onlara sahip çıkıldığı görülmektedir. Kağanların, milletinden zorda olanların dertleriyle ilgilendiği, ihtiyaç sahiplerine yardım ettiği ve onlara sahip çıktığı anlaşılmaktadır. Abidelerde geçen devleti ve milleti tanzim etme çabası da yardımseverlik değerini göstermektedir. Bu bağlamda abidelerde yardımseverlik değerinin işlendiği sonucuna ulaşılmıştır

Araştırmaya en yakın çalışma Çelik (2016) tarafından, Orhun Abidelerini Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı içinde bulunan değerler kapsamında incelediği çalışmasında, Orhun Yazıtları'nın Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda (MEB, 2005) bulunan 20 değer açısından incelemesi yapılmıştır.

Orhun Yazıtları'ndaki ifadeler çözümlenmiş ve inceleme sonucunda Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda (2005) bulunan 20 değerden 17 tanesine ulaşıldığı ifade edilmiştir. Yazıtlarda sağlamlığı önemseme, misafirperverlik ve temizlik değerlerine rastlanmadığı belirtilmiştir. Orhun Yazıtlarında bulunan ifadelerde, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı içinde bulunan değerlere genel olarak ulaşıldığı belirtilmiştir. Sonuç itibarıyla Sosyal Bilgiler derslerinde değer aktarımı etkinliklerinde Orhun Yazıtlarından faydalanabileceği ifade edilmiştir. Bu itibarla, çalışmada ulaşılan verilerin ve sonuçların araştırmada ulaşılan sonuçları destekler nitelikte olduğu belirlenmiştir.

Kardaş (2015)'in Orhun Abidelerinin Türkçe öğretiminde değer aktarımı bakımından önemini II: Kül Tigin Abidesi üzerinden inceleyen çalışmasında da Orhun Abideleri'nin ikincisi olan Kül Tigin Abidesi'nin Türkçe değer öğretimi açısından önemi saptanmıştır. Kül Tigin Abidesi'nde bulunan değer öğeleri belirtilmiş ve metinden alıntılarla örneklendirilmiştir. Yapılan incelemede Türk milletine ait ayrı ayrı 26 değerden oluşmak üzere toplam 155 değer öğesi belirlenmiştir. Bunlar; yiğitlik/kahramanlık (26), liderlik(15), özgürlük/bağımsızlık (12), millet/aile birliği (11), Tanrı inancı (11), vatan/millet menfaati (8), gelenek/töre (7), vatan sevgisi (7), sorumluluk (7), ileri görüşlülük (6), dayanışma/muhtaçlara yardım etme (5), vefakarlık (5), sadakat (4), çalışkanlık (4), bilgelik/bilimsellik (4), saygı (4), diline sahip çıkma (3), estetik/sanat (3), dürüstlük (2), vatan toprağını kutsal sayma (2), barış (2), fedakarlık/özgecilik (2), duyarlılık/iyilik yapma (2), sevgi (1), büyüklerin sözüne itibar (1), kanunlara/yasalara uyma (1) değerleridir. Kül Tigin yazıtında işlenen değerler ile Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında (MEB, 2005) işlenen değerler arasında önemli bir paralellik (%75) olduğu belirtilmiş ve Kül Tigin Abidesi'nin Türkçe öğretimi değer aktarımı etkinliklerinde kullanılması gereken zengin bir kaynak olduğu ifade edilmiştir. Araştırmamızda, Orhun Abideleri'nin üç yazıtı (Bilge Kağan, Kül Tigin, Tonyukuk) incelenmiş ancak bu çalışmada sadece Kül Tigin Yazıtı ele alınmıştır. Değerler ve kapsam bakımından farklılık gösterse de Kül Tigin Yazıtı bağlamında ulaşılan verilerin ve sonuçların, araştırmamızda ulaşılan sonuçlarla örtüştüğü söylenebilir.

Topsakal (2018), “Orhun Yazıtlarının Eğitim Bilimleri Açısından İncelenmesi” isimli çalışmasında Orhun Yazıtlarını; eğitim tarihi, eğitim felsefesi, eğitim sosyolojisi, yaygın eğitim, öğretim yöntem ve teknikleri, değerler eğitimi,

eğitim yönetimi, eğitim hukuku, eğitim psikolojisi, Türk Dili ve Edebiyatı özel öğretim yöntem ve teknikleri ve eğitim sistemi açılarından incelemiştir. Muharrem Ergin'in Orhun Abideleri (1970) adlı eseri esas alınarak çeşitli dokümanlar belirli bir sistem içerisinde birbirleriyle karşılaştırmalı olarak çözümlenmiştir. İncelenen konularla ilgili örneklerle yer verilmiş ve bunların önemi vurgulanmıştır. Araştırma sonucunda incelenen konularla ilgili Orhun Abideleri'nin kaynak niteliğinde olduğu ve eğitimin birçok alanında kullanılabileceği ifade edilmiştir. Çalışmada eğitim sosyolojisi, öğretim yöntem ve teknikleri, eğitim hukuku, eğitim sistemi gibi bölümlerde değerlerin önemi ve aktarımıyla ilgili ifadelerle yer verilmiş ancak başlı başına değerler eğitimi konusu ele alınmamıştır. Çalışma, Orhun Abideleri'nden eğitimin birçok bileşeninde yararlanılabileceğini göstermektedir.

Moğul (2012) tarafından yapılmış olan, Mehmet Akif Ersoy'un Safahat adlı yapıtının Türkçe ve değerler eğitimi bakımından incelediği çalışmasında, MEB'in 100 Temel Eseri arasında bulunan Safahat'ta bulunan değerler belli başlıkla altında saptanmış ve Türkçe eğitimi ve değerler eğitimi bakımından incelenmiştir. Çalışmada, Türkçe Dersi Öğretim Programında yer alan dilin 4 temel becerisi (dinleme, konuşma, okuma, yazma) başlıkları, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'ndaki (MEB, 2005) 20 değer açısından değerlendirilmiştir. Bağımsızlık ve çalışkanlık değerlerine Safahat'ta sıkça yer verildiği görülmüş, Milli Eğitim Bakanlığı Türkçe Ders Programındaki unsurlar esas alınarak, Safahat'ın Türkçe öğretimi ve değer aktarımındaki yeri ve önemi tespit edilmeye çalışılmış ve bu bağlamda eserden katkı sağlanması gerektiği ifade edilmiştir. Bu çalışma ele alınan değerler ve edebi eser incelenmesi bakımından araştırmamızla benzerlik göstermektedir. Edebi eserlerden değerler aktarımında faydalanılması noktasında araştırma sonuçlarının örtüştüğü ve değer aktarımı etkinliklerinde edebi eserlerin kullanılması gerekliliğine iki araştırma sonucunda da ulaşıldığı görülmüştür.

Orhun Abideleri, bir Türk kağanının milletine seslenişinin en güzel örneğidir. Bu sesleniş yüzyılları aşmış ve günümüze ulaşarak milletimize rehber olmuştur. Türklerin en büyük hakanlarından Bilge Kağan bu seslenişle hitabet türünün, Tonyukuk ise yazıtlarla hatıra türünün ilk örneklerini vermiştir. Türk tarihi ve kültürü açısından çok büyük önem taşıyan bu yazıtlar hakkında birçok çalışma yapılmış olmakla birlikte bu çalışmaların daha çok tarih ve dil üzerine olduğu görülmüştür. Bu bağlamda abidelerde değerlerin incelenmesi açısından bu araştırmanın sonuçlarının

öğretim programlarına ve eğitimde değer etkinliklerine yarar sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın ve yapılan benzer çalışma sonuçlarının ışığında değerlerin ve bu değerlerin gelecek kuşaklara aktarılmasının önemli olduğu görülmektedir. *“Vatandaşlar milli ve manevi değerlere bağlı olmalı, bunları unutmamalı, yozlaşmamalı, yabancılaşmamalı, başka kültürlerin etkisi, egemenliği altına girmemelidir. Kendi kültürünü unutan, kendi özünü kaybeder. Kendi özünü kaybeden bağımsızlığını kaybeder, başka toplumlara esir olur, uşak, cariye köle olur. Bu nedenle kültürü koruma çok önemlidir. Bunun bir yolu ailenin çocuklarına kültürü aktarması, diğer yolu da eğitimidir.”* (Tezcan, 2015, s.88).

Asırlarca ayakta kalmış, özgürlük, bağımsızlık, vatanseverlik gibi Türk milletin tarihinde ve karakterinde oldukça önemli yeri olan kavramların, değerlerin unutulmaması, yaşatılması ve bu değerlerin sonraki kuşaklara iletilmesi bakımından Orhun Abideleri büyük anlam ifade etmektedir. Asırları aşan mesajlar vermesi, Türk milletin özünü tanıması ve medeniyetinden güç alarak geleceğe yürümesi bakımından bu abidelerin zihinlere kazınması çok önemlidir.

Öneriler

1. Orhun Abideleri’nde (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk) Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında kazandırılması hedeflenen 18 değerın tamamının bulunduğu tespit edilmiştir. Eser, verilmek istenen değerler açısından zengin bir kaynaktır. Bundan dolayı, değer aktarımı etkinliklerinde eserden yararlanılmalıdır.

2. Sosyal Bilgiler ders kitapları hazırlanırken, aktarılmak istenen değerler açısından zengin bir içeriğe sahip olduğu belirlenen Orhun Abideleri’nin, öğrenci gelişimine uygun olarak her sınıf düzeyindeki kitaplarda yer alması sağlanmalıdır.

3. Orhun Abideleri, Türk kültür ve medeniyetin ortaya çıkardığı, Türk dilini, tarihini, kültürünü ve inanışını gösteren ve asırları aşan mesajlar vermesi bakımından geleceğe ışık tutan bir şaheserdir. Bu eserin öğrenci gelişimi gözetilerek her sınıf düzeyinde derslerde detaylı olarak incelenmesi ve okutulması gerekmektedir.

4. Değerler bakımından zengin içeriğinin bulunması, milli kültürü yansıtması ve milli bilincin oluşmasına sağlayacağı katkı bakımından, bu eşsiz eserin günümüz

Türkçesiyle basımları yaygınlaştırılarak sınıf ve okul kütüphanelerinde de bulunması sağlanmalıdır.

5. Değerlerin aktarılması noktasında çok önemli bir yere sahip olan öğretmenlerin, lisans düzeyi eğitimlerinde değerler eğitimi konusunda yeterlilikleri sağlanmalı, meslek hayatında da belirli aralıklarla öğretmenlere hizmet içi eğitimler verilerek değerler ve değerlerin aktarımı konularındaki etkinlikleri arttırılmalıdır.

6. Orhun Abideleri ve içerisinde barındırdığı değerler noktasında öğretmenlerde ve yöneticilerde farkındalık oluşturulmalı, değerlerin kazanımı sürecinde örtük öğrenme kapsamında eğitimcilerin rol model olması gerekmektedir.

7. Eğitimin ailede başlayarak okulda devam ettiği gerçeğinde yola çıkarak değerlerin kazandırılmasında ailenin önemi de dikkate alınmalıdır. Ailelerin değer aktarımı noktasında bilinç kazanmaları bakımından konferans, seminer vb. çeşitli eğitici çalışmalar düzenlenmelidir. Aile-okul bütünlüğü sağlanarak öğretmenlerin ve velilerin değer aktarımı konusunda işbirliği yapmaları gerekmektedir.

8. Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programında bulunan değerlerin kazanımıyla ilgili amaçların gerçekleştirilmesi adına öğretmenlerle görüşmeler yapılmalı, değerler eğitimi ve etkinlikleriyle ilgili öğretmenlerin görüş ve düşünceleri dikkate alınarak eğitim programlarında yenilikler yapılmalıdır.

9. Her toplumun tarihinden ve kültüründen gelen değer anlayışı farklılık göstermektedir. Orhun Abideleri Türk tarihinin ilk yazılı metinleri olması ve Türk kültürüne ait değerleri içermesi bakımından öğrencilerin bu eşsiz eseri içselleştirmesi, yorumlaması ve bu sayede milli kimliklerinin oluşumlarında etkili olmasının sağlanması gerekmektedir.

10. Değerler eğitiminin etkili bir şekilde yapılabilmesi için sınıf seviyelerine göre değerlerin hangi yöntemle öğretileceği belirlenmeli ve buna yönelik materyaller tespit edilerek bunların etkin kullanımı sağlanmalıdır.

11. Orhun Abideleri'nin Türk kültürünün ilk yazılı belgesi olması, yüzyılları aşan ve bugüne ışık tutan değerleri içinde barındırması bakımından eğitimin her bileşeni için önemli bir kaynak olduğu görülmektedir. Bu yüzden bu milli şaheser konusunda eğitimin her alanında daha fazla araştırma yapılmalı ve böyle eserlerin etkinliği arttırılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Açık, M. (2019). *Necip Asım'ın Orhun Abideleri Adlı Eseri ve Bunun Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları Adlı Eserle Karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Akar, A. (2005). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Akbaş, O. (2004). *Türk Milli Eğitim Sisteminin Dyuşsal Amaçlarının İlköğretim İkinci Kademedeki Gerçekleşme Derecesinin Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Altın, T. (2019). *Orhun Abidelerinde Kutsallık Anlayışı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun.
- Alyılmaz, C. (2002). *Orhun Yazıtlar, Türkler Ansiklopedisi (3)*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Kurmay Kitap Yayın-Dağıtım.
- Alyılmaz, C. (2011). Ortak Türk Kültürünün ve Kimliğinin Göstergesi: Damgalar. *Türk Yurdu*, 286, 221-224.
- Ata, A. (2012). *Orhun Türkçesi*. G. Gürer, M. M. Tulum (Ed.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Değerler Eğitimi Açısından Atabetü'l Hakayık'ın İncelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya.
- Aydın, M. Z. ve Gürler, Ş. A. (2014). *Okulda Değerler Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Banarlı, N. S. (1987). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Bolay, S. H. (2007). Aşkın Değerler Buhranı. R. Kaymakcan ve Diğerleri (Ed.). *Uluslararası Değerler Eğitimi Sempozyumu*, İstanbul.
- Caferoğlu, A. (1958). *Türk Dili Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çelik, U. A. (2016). Orhun Yazıtlarının Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Yer Alan Değerler Çerçevesinde İncelenmesi. *Akademik Bakış Dergisi*, 55, 47-61.
- Çevik, Y. Ç. (2014). *Türkçe Öğretim Programlarında Değerler ve Dede Korkut Hikayelerinin Değerler Açısından İncelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Burdur.
- Demir, Ö. ve Acar, M. (1992), *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Dilmaç, B. (2012). *İnsanca Değer Eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Divitçioğlu, S. (2000). *Kök Türkler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Doğan, D. M. (2011). *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara: Yazar Yayınları.
- Elbir, B. ve Bağcı, C. (2013). Değerler Eğitimi Üzerine Yapılmış Lisansüstü Düzeyindeki Çalışmaların Değerlendirilmesi. *Turkish Studies*, 8(1), 1321-1333.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı, Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ergin, M. (2019). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ertürk, A. (2017). *Edip Ahmet B. Mahmut Yükneki'nin Atabetü'l Hakayık Adlı Eserinin Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Yer Alan Değerler Açısından İncelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Aydın.
- Fichter, J. (2006). *Sosyoloji Nedir*. (N. Çelebi Çev.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Gömeç, S. (1999). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Güngör, E. (2010). *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Güven, A. Z. (2014). *Değerler Eğitimi ve Türkçe Derslerinde Değerlerin Kullanımı*. Konya: Palet Yayınları.
- Güven, S. (1999). *Toplumbilim*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Halstead, J. M. ve Taylor, M. J. (2000). Learning and Teaching About Values: A Review of Recent Research. *Cambridge Journal of Education*, 30(2), 169-203.
- Hökelekli, H. (2011). *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karatay, H. (2007). Dil Edinimi ve Değer Öğretimi Sürecinde Masalın Önemi ve İşlevi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(3), 463-475.
- Kardaş, M. N. ve Cemal, S. (2017). Değerler Eğitimi ve Türkçe Öğretiminde Değer Eğitimi Üzerine Yapılan Araştırmalara İlişkin Kaynakça Denemesi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(16), 383-412.
- Kardaş, M. N. (2015a) Orhun Abidelerinin Türkçe Öğretiminde Değer Aktarımı Bakımından Önemi III: Bilge Kağan Abidesi. *Türk ve İslam Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 55-70.
- Kardaş, M. N. (2015). Orhun Abidelerinin Türkçe Öğretiminde Değer Aktarımı Açısından Önemi II: Kül Tigin Abidesi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 133-150.
- Kırmızı, F. S. (2014). 4. Sınıf Türkçe Ders Kitabı Metinlerinde Yer Alan Değerler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 12(27), 217-259.
- Korkmaz, Z. (1994). Yazılı Devirlerdeki Gelişmelere Göre Türkçenin Yaşı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1989, 353-370.
- Köç, A, Demirkaya, H, Ünal, O. (2020). Sosyal Bilgiler Eğitiminde Değerler Eğitimi Açısından Mehmet Akif ve Safahat. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(13), 98-118.
- Kuçuradi, İ. (1971). *İnsan ve Değerler*. İstanbul: Yankı Yayınları.

- Kumbasar, E. (2011). *Muzaffer İzgü'nün Romanlarının Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- Kuşdil, M. E. ve Kağıtçıbaşı, Ç. (2000). Türk Öğretmenlerinin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı. *Türk Psikoloji Dergisi*, 15(45), 59-76.
- Küçükkaya, C. (2014). *Mehmet Akif Ersoy'un Şiirlerinin Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Van.
- MEB, (2005). *4, 5, 6 ve 7. Sınıf Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- MEB, (2018). *Milli Eğitim Bakanlığı Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Michealis, U. J. (1988). *Social Studies for Children (A Guide to Basic Instruction)*, (Ninth Edition), New Jersey: Prentice Hall Inc.
- Milli Eğitim Temel Kanunu. (1973). *T.C Resmi Gazete*. (14574, 24 Haziran 1973).
- Moğul, S. (2012). *Mehmet Akif Ersoy'un Safahat Adlı Eserinin Türkçe Eğitimi ve Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Kayseri.
- Naylor, D. T. ve Diem, R. (1987). *Elementary and Middle School Social Studies*. New York: Random House Press.
- Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özbay, M. ve Tayşi, E. (2011). Dede Korkut Hikayeleri'nin Türkçe Öğretimi ve Değer Aktarımı Açısından Önemi. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1(1), 21-31.
- Özensel, E. (2003). Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(3), 217-239.
- Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.

- Sallabaş, M. E. (2012). Ömer Seyfettin Hikayeleri'nin Türkçe Öğretiminde Değer Aktarımı Bakımından İncelenmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 59-68.
- Schwartz, Shalom. H. (1992). Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. M. P. Zanna (Ed.). In *Advances In Experimental Social Psychology* (25, 1-65). San Diego: Academic Press.
- Sertkaya, O. F. ve Alyılmaz, C. (2001). *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü, TİKA*. Ankara: Can Ofset Matbaacılık.
- Sertkaya, O. F. (2008). Göktürk (runik) Harfli Yazıtların Envanteri, Alfabe ve Bibliyografya Problemleri Üzerine. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2, 7-34.
- Sever, M. (2010, Mayıs). Orhon Yazıtlarındaki Bazı Kavramları Yeniden Okumak. *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (727-733)*, Ankara.
- Spranger, E. (1928). *Types of Men*. Halle: Max Neimeyer.
- Şenocak, E. (2001), Göktürk Yazıtlarında Türk Halk Edebiyatı Unsurları. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 165-176.
- Taşagıl, A. (2002). *Göktürkler, Türkler Ansiklopedisi*. (2), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Taşagıl, A. (2015). *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Taşdan, M. (2010). Türkiye'de Resmi ve Özel İlköğretim Okulu Öğretmenlerinin Bireysel Değerleri İle Okulun Örgütsel Değerleri Arasındaki Uyum Düzeyi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 16(1), 113-148.
- Tekin, T. ve Ölmez, M. (2014). *Türk Dilleri*. İstanbul: Bilgesu Yayınları.
- Tekin, T. (2018). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Tekşan, K. (2012). Türkçe Dersi Değerler Eğitiminde Kutatgu Bilig'in Kullanımı. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(3), 1-17.
- Tezcan, M. (2015). *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

- Topkaya, Y. (2011). *Sosyal Bilgiler Programında Yer Alan Değerlerin Ders Kitaplarına Yansıma Düzeylerinin Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Niğde.
- Topsakal, C. (2018), Orhun Yazıtlarının Eğitim Bilimleri Açısından İncelenmesi. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 296-312.
- Tursun, T. (2016). *Orhun Yazıtlarındaki Türk Sözcüğü Üzerine Fonetik, Morfolojik ve Semantik Açısından Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- Türk Dil Kurumu, (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uzun, L. S. (1995). *Orhon Yazıtları'nın Metin Dilbilimsel Yapısı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Yaman, E. (2017). Değerler Eğitimi. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yavuz, E. (2006). *Orhun Abideleri ve Bunlarla İlgili Yapılan Çalışmalar Üzerine Bibliyografya Denemesi*. (Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi). Muğla Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Muğla.
- Yazıcı, K. (2006). Değerler Eğitimi'ne Genel Bir Bakış. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 19, 499-532.
- Yazıcı, M. (2013). Değerler Eğitimine Gönüllü Katılan Öğretmenlerin Profili ve Görüşleri. *The Journal Of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, 6(2), 995-1023.
- Yazıcı M. (2014). Değerler ve Toplumsal Yapıda Sosyal Değerlerin Yeri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 209-223.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız A. ve Çolak, K. (2019). Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Yer Alan Değerler Kapsamında Yenisey Yazıtlarının İncelenmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi 100. Yıl Eğitim Sempozyumu*, Samsun.

Yılmaz, R. (2017). *Ortaokul Sosyal Bilgiler Eğitiminde Safahat'ın Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.

EKLER

EK. 1. Kül Tigin Heykelinin Baş Kısımı

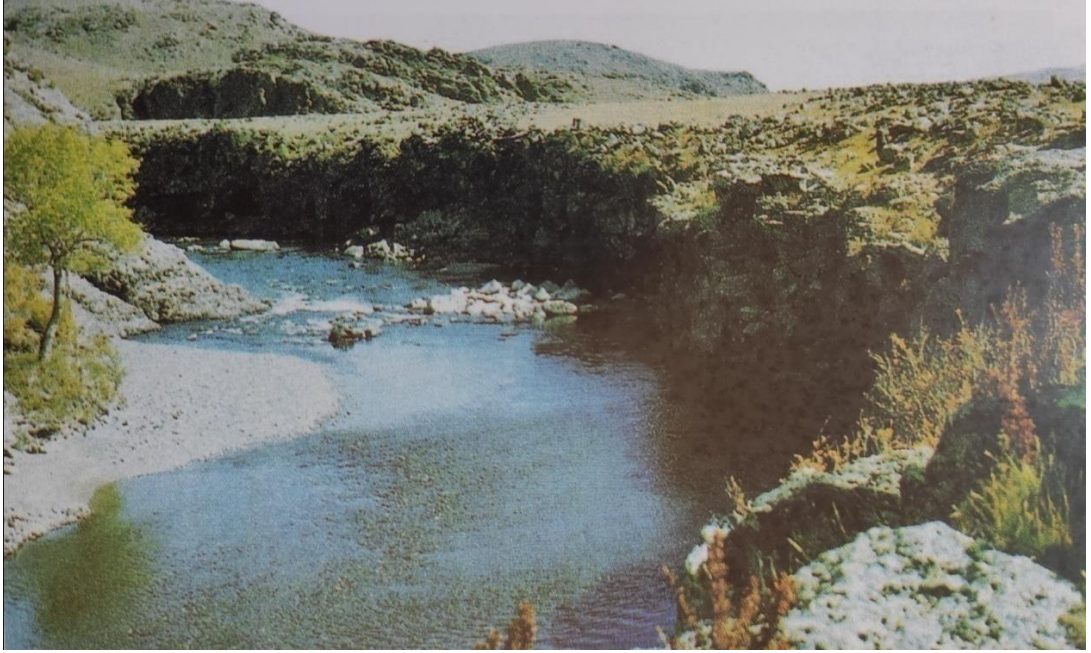
Resim Ek.1. Kül Tigin Heykelinin Baş Kısımı (Tekin, 2018, s. 131).

EK. 2. Kül Tigin Külliyesi

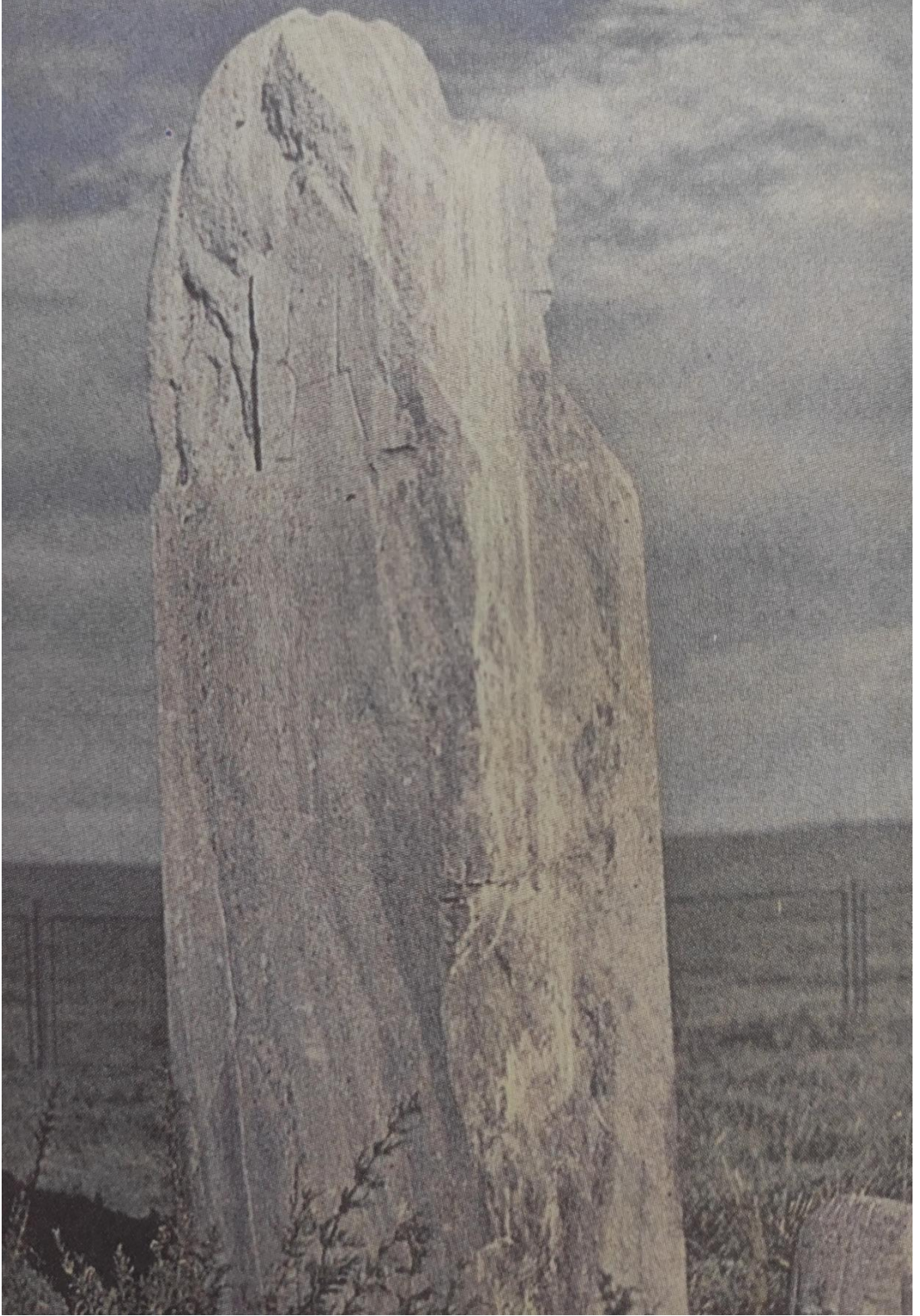
Resim Ek. 2. Kül Tigin Külliyesi (Ergin, 2019, s. 188).

EK. 3. Orhon Irmağı

Resim Ek. 3. Yazıtlara Adını Veren Orhon Irmağı (Tekin, 2018, s. 129).

EK. 4. Kül Tigin Yazıtı

Resim Ek. 4. Kül Tigin Yazıtı (Ergin, 2019, s. 189).

EK. 5. Bilge Kağan Heykeli

Resim Ek. 5. Bilge Kağan'ın Heykeli (Tekin, 2018, s. 134).

EK. 6. Bilge Kağan Yazıtı

Resim Ek. 6. Bilge Kağan Yazıtının Doğu Yüzü (Tekin, 2018, s. 135).

EK. 7. Tonyukuk Yazıtı

Resim Ek.7. Tonyukuk Yazıtı Batı ve Güney Yüzleri (Tekin, 2018, s. 136).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Mustafa ŞANLI

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi

: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (2006-2010)

İstanbul Üniversitesi Pedagojik Formasyon Eğitimi (2010)

Yüksek Lisans Öğrenimi

: Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı (2018-2020)

Bildiği Yabancı Diller

: İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri

: Şanlı M. (2020). Etkin Tarih Eğitimi Bağlamında Ağaç Kültürü: Haluk Dursun'un Eserlerinde Anıt Ağaç Olarak 'Çınar'. *JIRSS- Journal of Innovative Research in Social Studies*. 3(1), 1-17.

İş Deneyimi

Stajlar

: Adile Mermerci Anadolu Lisesi (2010)

Çalıştığı Kurumlar

: Şehit Muhammet Ceylan Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi (2014- ...)

Tarih

: 26/ 01/ 2021

İNTİHAL RAPORU

ORHUN ABİDELERİNİN SOSYAL BİLGİLER DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMINDA YER ALAN DEĞERLER BAKIMINDAN İNCELENMESİ

ORIJİNALLIK RAPORU

% 11	% 11	% 4	% 6
BENZERLİK ENDEKSİ	İNTERNET KAYNAKLARI	YAYINLAR	ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1	www.kuranyolunda.com	%2
	İnternet Kaynağı	
2	archive.org	%1
	İnternet Kaynağı	
3	www.sanal-kitap.com	%1
	İnternet Kaynağı	
4	sanatkaravani.com	<%1
	İnternet Kaynağı	
5	docs.neu.edu.tr	<%1
	İnternet Kaynağı	
6	www.osmanaydinli.com	<%1
	İnternet Kaynağı	
7	tr.wikipedia.org	<%1
	İnternet Kaynağı	
8	Submitted to Akdeniz University	<%1
	Öğrenci Ödevi	

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Akdeniz Üniversitesi yerleşkelerinde erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 1 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

26/ 01/ 2021

Mustafa ŞANLI